

JUNE, 2021
Volume-10, Issue-38

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR

Rambhai V. Baku

CO-EDITOR

P. R. Sharma

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN : 2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

<p>Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)</p>	<p>Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat</p>
---	--

Executive Editors

<p>Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)</p>	<p>Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)</p>
---	---

Managing Editors

<p>Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)</p>
<p>Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>
<p>Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)</p>	<p>Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)</p>

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, JUNE- 2021, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Peer Review Committee-

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global level due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research, are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Title	Page
वेदार्थ की प्रक्रिया मे वेदाङ्ग की मीमांसा -प्रो मयूरी भाटिया	1-4
'हुं हीजडो ! हुं लक्ष्मी !' आत्मकथानुं मूल्यांकन -दिनेशभाष अेम. चौधरी	5-10
कायंडो: 'रंग बदलता मानवीनुं तादृश्य चित्रण' *हार्दिककुमार रुपभाष प्रजापति ** पल्लवी महेन्द्रभाष पटेल	11-13
कच्छना पनोता पुत्र : कान्तिवीर श्यामजु कृष्ण वर्मा -डॉ.नंदलाल अेम. छांगा	14-18
यन्द्रकान्त शेठनी कवितामां कल्पन विनियोग -प्रविषाभाष बी. वज्र	19-23
येभोवनी वार्ताविभावना अने वार्ताकला -डॉ. भरत सोलंकी	24-26

Title	Page
‘प्रबोध बत्रीसी’: એક અવલોકન -ડૉ. અમૃત પરમાર	27-31
‘વનવનનાં પારેવાં’માં પ્રગટ થતું ઉત્તર ગુજરાતનું સમાજદર્શન -ચૌધરી ફેનીલકુમાર ભરતકુમાર	32-35
બાળ આરોગ્યક્ષેત્રે આંગણવાડીનું મહત્વ -ડૉ. જીએશ બી. તાળા	36-41
God’s Grace or Self-Effort? An Analysis Regarding Svāminārāyaṇa-Sādhanā -Sadhu Gyanananddas	42-53
લિંગ પુરાણમાં નિરૂપિત જલચક્ર પ્રક્રિયા . -મુંજપરા જલ્યા એસ.	54-57
ભારતીય સંસ્કૃતિ-સંસ્કૃતયો: સામ્યમ્ -ડૉ. ઉદિત જિતેન્દ્ર શર્મા	58-61
યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર -ડૉ. નરવતસિંહ કે. ઠાકોર	62-67

Title	Page
‘संत साहित्यना रजोपिया: डॉ.नाथालाल गोहिल’ -डॉ.दिनु चुडासभा	68-77

**A Study of Analysis of Financial Performance
Selected Fertilizer Company in Gujarat**

*Mr. Dhaval A. Zala **Dr. D. R. Chavda 78-87

नासिरा शर्मा की चुनिंदा कहानियों में निर्वासित या प्रवासी जीवन -सुमनरानी जगदीशसिंह	88-92
---	-------

An analysis of Defence Production in India

-Vinod K. Parghi Dr. D. R. Chavda 93-100

**Importance of Upanisadic Values in Indian
Culture.**

-Dr. KirtidaBansilal Vyas 101-106

पाणिनिमुने: गणपाठ: महत्वञ्च ।

-धवल: रमेशकुमार: महेता 107-109

वेदार्थ की प्रक्रिया मे वेदाङ्ग की मीमांसा

प्रो मयूरी भाटिया

संस्कृत विभाग,भाषा साहित्य भवन,

गुजरात युनिवर्सिटी,अहमदाबाद ।

जब से वेद का प्रादुर्भाव हुआ, तभी से वेदार्थ के समझने समझाने का प्रयत्न प्रारम्भ हुआ। प्रारम्भ में वेदार्थ का बोध वेद से ही करा दिया जाता था। तदनन्तर जब मतिमान्यादि के कारण वेद से वेद का अर्थ समझना समझाना दुरुह हो गया, तब ऋषियों ने वेदार्थ का ज्ञान करने कराने के लिये वेदांगों की रचना और उनके अभ्यास द्वारा वेदार्थ बोध कराने का उपक्रम किया। जो कि यज्ञकर्मविधायक कल्पसूत्र वेदाङ्गों के अन्तर्गत हैं, इसी काल में परम्परा से परिज्ञात वेदार्थ को सुरक्षित रखने और उसे सुगमता से हृदयङ्गम कराने के लिये यज्ञों और उपाख्यानो का प्रकल्पन हुआ।

आरम्भ से अद्य तक के सुदीर्घकाल को हम वेदार्थ की दृष्टि से प्रधानतया चार विभागों में विभक्त कर सकते हैं – (1) प्राग् याज्ञिक काल (2) पूर्व याज्ञिक काल (3) अपर याज्ञिक काल, और (4) आधुनिक काल ।

इतने सुदीर्घकाल में देश काल और परिस्थिति के परिवर्तन के साथ-साथ वेदार्थ प्रक्रिया की दृष्टि में भी समय-समय पर परिवर्तन होता रहा। उसमें अनेक वाद उत्पन्न हुए। उन्हीं सब वादों की यहां वेदाङ्ग की आवश्यकता की दृष्टि से संक्षिप्त मीमांसा प्रस्तुत हैं।

कृतयुग के प्रारम्भ से लेकर उसके अन्त तक वेदार्थ की क्या परिस्थिति रही, इसका परिज्ञान इस समय पूर्णतया नहीं हो सकता क्योंकि वर्तमान समय में जितना कि वैदिक वाङ्मय उपलब्ध होता है, वह सब प्रायः महाभारत युद्ध से ५०० वर्ष पूर्व से लेकर ३०० वर्ष पश्चात् तक प्रोक्त है। प्राचीन आर्ष ग्रन्थों में एकमात्र मनुस्मृति ही ऐसा ग्रन्थ है, जिसका मूल रूप से प्रवर्तन कृतयुग के अन्तिम चरण में, और भृगु द्वारा प्रवर्तन त्रेता युग में हुआ। इस समय में नारद ने मानव धर्मशास्त्र के राजधर्म अंश का पृथक् रूप से प्रवर्तन किया। कृतयुग के द्वितीय चरण में जब ब्रह्मा द्वारा विभिन्न शास्त्रों का विस्तृत प्रवर्तन हुआ। उसके पश्चात् ऋषियों ने ब्रह्मा द्वारा उपदेशित शास्त्रों का क्रमशः संक्षिप्त, संक्षिप्ततर और संक्षिप्ततम आवर्तन किया जो आदेश स्वरूप में ही अनुशासित हुए, अतः ऋषियों द्वारा किये गये शास्त्रों के समस्त प्रवचन अनुशासन स्वरूप में प्रसिद्ध हुये। वर्तमान काल में विभिन्न शास्त्रों के जितने भी आर्ष ग्रन्थ उपलब्ध हो रहे हैं, वे सब प्रायः उन-उन विषयों के अन्तिम एवं संक्षिप्ततम संस्करण हैं। वैदिक जीवन की एक विशिष्ट परंपरा रही है कि ज्ञान का प्रचलन प्रवचन पद्धति से प्रवर्तित होता रहा है। ऋषिः मुनि के पास शास्त्र प्रवचन, ग्रन्थ-प्रवचन आदि की एक ऐसी अद्भुत विद्या है, जिसके कारण देश काल और परिस्थिति के अनुसार कालान्तर में प्रवचनों में परिवर्तन, परिवर्धन, निष्कासन होने पर ग्रन्थ का परिष्करण हो जाता है। और प्राचीन आवश्यक अंश भी यथा स्वरूप सुरक्षित हो जाते हैं। यह ग्रन्थ एवं शास्त्र प्रवचन की विद्या रजोगुण तमोगुण से रहित सत्वशील ऋषिओं का अद्भुत योगदान है। इसी कारण उपलब्ध परम्परागत आर्ष ग्रन्थों में प्राचीन आद्यकालीन वेदार्थ सम्बन्धी

कतिपय निर्देश सुरक्षित रह गये हैं। हमारे आर्ष ग्रन्थो मे भी इसी परंपरा का निर्वाह करते हुए अर्थघटन की पद्धति का दिशा निर्देश किया है।

शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।

ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥1१

अर्थतत्त्व का विवेचन, विश्लेषण और परीक्षण यह बुद्धि का गुण है। अर्थघटन के विज्ञान से ही तत्त्वज्ञान होता है, अतएव व्यास ने तत्त्वज्ञान को भी बुद्धि का गुण बताया है।

अर्थघटन को यहां वैज्ञानिका स्वरूप देते हुए अर्थविज्ञान शब्द का सबसे प्रथम पारिभाषिक अर्थ में प्रयोग किया है। व्यास ने बुद्धि के गुणों का वर्णन किया है कि बुद्धि के ये गुण हैं- (१) शुश्रूषा अर्थात् शब्द और अर्थ के गुणों की जिज्ञासा, (२) श्रवण- अर्थात् शब्द और अर्थ के गुणों एवं स्वरूप का श्रवण करना, (३) ग्रहण अर्थात् शब्द और अर्थ के स्वरूप और गुणों का - ज्ञान प्राप्त करना, (४) धारण अर्थात् शब्द और अर्थ-विषयक प्राप्त हुए ज्ञान को - आत्मसात् करना, (५) ऊहापोह अर्थात् शब्द और अर्थ-विषयक अन्वेषण, विश्लेषण एवं विवेचन करना, (६) अर्थविज्ञान अर्थात् अर्थतत्त्व, अर्थघटन - का वास्तविक ज्ञान प्राप्त करना, (७) तत्त्वज्ञान अर्थात् आत्मतत्त्व, ब्रह्मतत्त्व का ज्ञान प्राप्त करना ।

ईस प्रकार के अर्थघटन की परंपरा को सुरक्षित रखनेवाले शास्त्रों की ओर एक चिन्तन करेंगे । ऐसे शास्त्र हैं-हमारा वेदाङ्ग साहित्य। शिक्षा,कल्प, निरुक्त,व्याकरण,ज्योतिष एवं छंद।

शिक्षा :-

शिक्षा - इस शास्त्र में शब्दों के यथार्थ उच्चारण की विद्या निहित है। वर्णों के उच्चारण में दोष हो जाने से अर्थ का अनर्थ हो जाता है । जैसे कि- शास्त्री (शास्त्र जानने वाला) सास्त्री (वह स्त्री), यथा अश्व (घोड़ा) अस्व (जो अपना नहीं) । यह अर्थभेद तो वर्णों के स्थूल उच्चारण दोष से होता है । परन्तु वेदमन्त्रों में जो उदात्तादि स्वर हैं उन स्वरों के यथार्थ उच्चारण न होने से भी अर्थ का अनर्थ हो जाता है । यथा - ब्राह्मण ग्रामं गच्छ वाक्य में यदि ब्राह्मण का अन्तिम स्वर उदात्त उच्चारण किया जाएगा तो अर्थ होगा-जहां ब्राह्मण रहते हैं उस गाँव को जा। यदि ग्राम का अन्तिम स्वर उदात्त होगा तो अर्थ होगा-ब्राह्मणों के समुदाय को अथवा ब्राह्मणों के गाँव को जा । स्वर से अर्थ में बहुत भेद हो जाता है । इसी प्रकार आद्युदात्त 'क्षय' का अर्थ है निवासस्थान तथा अन्तोदात्त का अर्थ होता है नाश, हानि ।

कल्प :-

कल्प के तीन भाग हैं— श्रौतसूत्र, गृह्यसूत्र और धर्मसूत्र । स्मृति ग्रन्थ धर्म-सूत्रों के ही अन्तर्गत समझे जाते हैं। इनमें वेद के साथ साक्षात् सम्बन्ध रखने वाले श्रौतसूत्र हैं। इनमें अग्निहोत्र से लेकर अश्वमेध पर्यन्त विविध यज्ञ का विधान है। प्राचीन आचार्यों का मत है यद् ब्रह्माण्डे तत् पिण्डे । जो ब्रह्माण्ड में है वही पिण्ड (शरीर) में है। अतः यज्ञों की प्रक्रिया के द्वारा ब्रह्माण्ड और पिण्ड दोनों के सूक्ष्म तत्त्वों का निदर्शन प्रत्यक्ष रूप में कराया जाता है । प्राचीन यज्ञों की रचना परम वैज्ञानिक आधार पर की गई है । अतः जैसे यज्ञप्रक्रिया का ज्ञान ब्रह्माण्ड और पिण्ड के ज्ञान में आवश्यक है, उसी प्रकार याज्ञिक वेदार्थ जो कि अत्यन्त स्थूल है सूक्ष्म ब्रह्माण्ड ज्ञानपरक और सूक्ष्मतर शरीरविज्ञानपरक मन्त्रार्थज्ञान का परम सहायक है। इसी लिए

निरुक्त में यास्क ने याज्ञिक अर्थ को पुष्पस्थानीय और आधिदैविक अर्थ को फलस्थानीय कहा है।² और जब याज्ञिक अर्थ से आधिदैविक अर्थ का ज्ञान हो जाता है तब वह आधिदैविक अर्थ आध्यात्मिक अर्थ के प्रति पुष्प स्थानीय बनता है, अर्थात् वेद के याज्ञिक अर्थ से आधि दैविक अर्थ जाना जाता है और आधिदैविक अर्थ से आध्यात्मिक अर्थ का ज्ञान होता है ।

निरुक्त :-

निरुक्त — निरुक्त में यह दर्शाया गया है कि इस शब्द का यह अर्थ क्यों हो गया। उस अर्थ में मूल कारण क्या है। वस्तुतः व्याकरण और निरुक्त मिलकर एक पूर्ण शास्त्र बनता है। इसके ज्ञान के बिना शब्द का मूल अर्थ समझ में ही नहीं आता । यथा-संस्कृत तथा वैदिक शब्दों के अनेकार्थक होने का मूल कारण नैरुक्त के आचार्यों के मत में है। उदाहरण के लिए हम एक द्वार शब्द को लेते हैं। यास्क ने द्वार शब्द का निर्वचन किया है—द्वारो द्रवतेर्वा जवतेर्वा वारयतेर्वा । अर्थात् द्वार शब्द द्रु जु और वारि (वृ णिजन्त) धातु से बना है। द्वार शब्द को तीन प्रकृतियाँ होने से द्वार शब्द के तीन अर्थ हैं- जिसमें से द्रव पदार्थ स्रवित हो, जिसमें से पूरे वेग से निकला जाए, तथा जो गति को रोक दे । इनके प्रयोग इस प्रकार हैं-

१ अपरुद्धं जलं निस्सरणाय द्वारमकरोत् - अर्थात् रुके हुए जल ने बहने के लिए रास्ता बना लिया ।

२ द्वारान्निष्कामति - दरवाजे से निकलता है। यह द्वार खुले मार्ग का वाचक है ।

३ द्वारं पिधेहि - दरवाजा बन्द कर दे । यहाँ द्वार शब्द बन्द करने वाले किवाड़ों का वाचक है, जिससे आना जाना बन्द किया जा सके।

इसी प्रकार अन्य शब्दों की नैरुक्त अनुसार भी व्याख्या करनी चाहिए । जब तक वैदिक शब्दों की ऐसी सूक्ष्म व्याख्या न की जायगी, तब तक स्थूलार्थ मात्र से वेद का गम्भीर आशय कभी स्पष्ट न होगा। इतना ही नहीं कई स्थानों पर अर्थ का अनर्थ भी हो जायेगा ।

व्याकरण :-

व्याकरण शब्द के मूल अर्थ तक पहुँचाने में साधक है। किस शब्द में प्रकृति के अर्थ की प्रधानता है और किसमें प्रत्ययार्थ की, इसका सूक्ष्म ज्ञान व्याकरण से ही हो सकता है। और यह सूक्ष्म ज्ञान उदात्त अनुदात्त स्वरित आदि स्वर के आधिन है। अतः अर्थघटन के क्षेत्र में बिना व्याकरण के ज्ञान गति संभव है ही नहीं।

ज्योतिष :-

वेद के अर्थ का एक प्रधान क्षेत्र आधि दैविक ब्रह्माण्ड का ज्ञान है । ब्रह्माण्ड के ज्ञान के लिए ज्योतिष शास्त्र का ज्ञान परम आवश्यक है । वेद ब्रह्माण्ड की दर्पण है, परन्तु उसको समझने के लिए ज्योतिष शास्त्र के पूर्णज्ञान की आवश्यकता है। जैसे भूगोल की पुस्तक को समझने के लिए नक्शे की आवश्यकता होती है। ज्योतिष तो नेत्र है। बिना नेत्र दृष्टि संभव नहीं, और बिना दृष्टि अर्थघटन संभव नहीं है।

छन्द :-

वैदिक वाङ्मय की षडंग प्रक्रिया में छन्दःशास्त्र का नामोल्लेख तो है ही 'छन्दः पादौ तु वेदस्य' यह बताकर इसकी प्रामाणिकता एवं अपरिहार्यता का स्पष्ट निदर्शन भी प्राप्त होता है। शास्त्रीय विवेचन में इसकी

उपयोगिता एवं महत्ता अनिवार्य रूप से परिगणनीय है। छन्दःशास्त्र के सांगोपांग गण, यति, प्रकार, प्रस्तार, मेरु आदि विधाओं के विवरण से अर्थघटन के रहस्य उद्घाटित होते हैं। छन्द शास्त्र का मन्त्रों के यथार्थ उच्चारण साथ सम्बन्ध है और यथार्थ उच्चारण का अर्थ के यथा त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । यदि इसका उच्चारण 'त्वमग्ने यज्ञानां होता', 'विश्वेषां हितः' ऐसा किया जाए तो अर्थ होगा- हे अग्ने ! तुम यश के होता (करने वाले) हो, और सबके हितकारी हो । और यदि इसका उच्चारण 'त्वमग्ने यज्ञानां' होता विश्वेषां हितः' किया जाए तो प्रथम पाद में 'यज्ञानां' षष्ठी का सम्बन्धी कोई पद उच्चरित न होने से अध्याहार करना होगा अथवा वह असम्बद्ध होकर उत्तर चरण दे विश्वेषां का विशेष्य बनेगा और होता तथा हितः दोनों स्वतन्त्र होंगे। अर्थ होगा- हे अग्ने ! तुम सब यज्ञों के हितकारी तथा होता (कार्य करने वाले) हो । यह अर्थ भेद इसलिए होता है कि मन्त्रों में यथा सम्भव प्रतिचरण पृथक् पृथक् अवान्तर अर्थ होते हैं । जैमिनि ने कहा है-

तेषाम्क् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । 3

इसी प्रकार जो व्यक्ति वेदार्थ में प्रवेश करना चाहे, उसके विषय में जानना चाहे, उसे उपर्युक्त समस्त प्राचीन सामग्री का अध्ययन तो करना आवश्यक है। व्याकरण, निरुक्त, कल्प, छन्द, शाखा ग्रन्थ, ब्राह्मणग्रन्थ, वेदों के पदपाठ, श्रौतसूत्र, धर्मसूत्र, मीमांसा, वेदान्त आदि अत्यावश्यक उपलब्ध ग्रन्थराशि का ज्ञान भी अनिवार्य रूप से आवश्यक है इस बात का प्रतिपादन प्रस्तुत लेख का विचार बीज था। अस्तु।

संदर्भ ग्रंथ

1. महाभारत, वनपर्व २.१९
2. यास्कप्रणीत निरुक्त - 1/20
3. जैमिनिः - पूर्वमीमांसा - 2/1/35

‘હું હીજડો ! હું લક્ષ્મી !’ આત્મકથાનું મૂલ્યાંકન

દિનેશભાઈ એમ. ચૌધરી

પીએચ. ડી. સ્કોલર,

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ.

વીસમી સદીની આત્મકથાઓની તુલનાએ આ સાહિત્ય-સ્વરૂપમાં એકવીસમી સદીના પ્રથમ બે દાયકા દરમિયાન વધારે નક્કરતા અને વિપુલતાથી કામ થયાનું જોઈ શકાય છે. તેમાંય એકવીસમી સદીમાં દેશ-પ્રદેશના વધતા સંપર્કો અને સાધનોની વધતી ઉપલબ્ધતાને લીધે અનુવાદનું પ્રમાણ પણ વધ્યું છે. બીજી ભાષાની, બીજા પ્રદેશની કોઈ ઉત્તમ કૃતિ જ્યારે અનુવાદિત થાય ત્યારે બીજી ભાષા-સંસ્કૃતિનો વારસો સંઝાનત કરવાની તક અન્ય ભાષાને મળી રહે છે. આવી જ એક ઉત્તમ તક સાંપડી છે ‘હું હીજડો...હું લક્ષ્મી..’ના અનુવાદરૂપે. નહીં પુરુષ કે નહીં સ્ત્રી એવું માનવજાતિનું વચલુંરૂપ ધરાવતા શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ત્રિપાઠીના જીવનની, મૂળ મરાઠી ભાષાની આત્મકથાને શ્રી કિશોર ગૌડે ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત કરી છે. કદાચ ભારતની તમામ ભાષાઓ માટે દુર્લભ ગણી શકાય એવી આ આત્મકથાનું ગુજરાતીમાં અવતરણ થયું અને સદીઓથી માનવજાતિના અન્યાયનો ભોગ બનેલું માનવીની આ ત્રીજી જાતિનું- તૃતીય પંથીઓનું સન્માન થયું. જાણે લક્ષ્મીનારાયણનું જીવન સમગ્ર હીજડા જાતિ માટે પરિવર્તનનો પવન ફૂંકનારું બન્યું અને સમાજ સામે ઝઝૂમીને, આત્મબળની ઊચ્ચતમ અવસ્થાએ પહોંચીને આલોખયેલી આ સ્વ-ઓળખની કથા ગુજરાતી આત્મકથાના એક મહત્વના અધ્યાય તરીકે ઉમેરાઈ. જે ગુજરાતી સાહિત્ય માટે અને ગુજરાતી લોક-સમાજ માટે પણ મહત્વની ઘટના તરીકે જોઈ શકાય.

‘હું હીજડો ! હું લક્ષ્મી’માં જે લક્ષ્મી બાળપણથી જ પોતાને ખબર હતી કે મારું શરીર પુરુષનું છે, પણ એમાં જે કળા છે એ સ્ત્રીની છે અને એ સ્ત્રી સ્વરૂપે સમાજમાં જીવવા માટે ખુબ જ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરે છે. ઘર તરફથી એને સારો પ્રતિસાદ મળ્યો. દરેક નિર્ણયમાં થોડો ઘણો વિરોધ તો થયો પણ તેમને સાથે ઉભા રહ્યા. લક્ષ્મી પણ મોટા દીકરાની ફરજ પુરી કરતા હતા. તે આવતી સમસ્યા સામે લડે છે.

તેમણે પોતાના માટે જ નહિ પણ સંપૂર્ણ હીજડા પરિવારને સમાજ સન્માનની નજરે જોયા તેના માટે તે સમાજમાં સતત ભળતી રહે છે. વૈશ્વિક સ્તરે આ હીજડાના પ્રશ્નો તેને જીવન જીવવા માટે નડતી સમસ્યાઓ રજૂ કરી છે. સામાન્ય મધ્યમ વર્ગીય પરિવારમાંથી તનતોડ મહેનત કરી મોખરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

લક્ષ્મી આત્મકથાની શરૂઆત બાળપણમાં વીતેલી ઘટનાઓથી કરે છે. બાળપણ જરા પણ સારુ વિત્યુ ન હતું, માટીના ઘરમાં મમ્મી - પપ્પાએ ટાઇફોઇડ, મલેરિયા, ન્યુમોનિયા જેવા રોગ સામે પરાકાષ્ટાપૂર્ણ પ્રયત્નો કરીને બચાવે છે, થોડો મોટો થયો ત્યારે સમાજમાં બાયલો, છકકો એવા શબ્દોથી ચિડાવા લાગ્યા હતા. કારણ કે શરીર પુરુષનું અને કળા એ સ્ત્રીની હતી તેથી સમાજ બાયલો કહેતા લક્ષ્મી સાત વર્ષનો હતો ત્યારે જ મનને જામી કરતા નીડર બનાવનાર જાતિય હુમલાઓનો નાનપણમાં જ અનુભવ થયો. આ બધા છોકરાઓ સામે આક્રમક થઈ કહ્યું, “હુડ મુઝે હાથ નહી લગાના કોઈ” આમ તેમનો પ્રતિકાર કર્યો હતો. એક સંગીતા આંટી સાથે અભ્યાસની, ઇતિહાસની, નૃત્ય, સાંસ્કૃતિક, સેક્સ્યુએલીટીની વાતો થતી હતી. સંગીતા આંટીએ તારા જેવા જ પુરુષો માટે કામ કરતા બે અશોક રાવકવીની વાત કરે છે. તેમને તે કામ વિશે થોડી માહિતી અને સરનામું આપ્યું. તેને લક્ષ્મી શોધતો મહેશ્વરી બાગમાં જાય છે અને ત્યાં અશોક રાવકવી મળે છે . તેને સમગ્ર વાત રજૂ કરે છે. સમાજના અન્ય પુરુષો કરતા હું કેમ જુદો છે? એમ પોતાને સતત વિચાર આવે છે, તે તેને જણાવે છે કે એના મનમાં સતત એબનોર્મલ હોવાનો ડર સતાવે છે તે સમયે અશોક એને કહે છે કે “તુ એબનોર્મલ નથી બેટા નોર્મલ જ છે, એબનોર્મલ છે એ આપણી આસપાસની દુનિયા તે આપણને સમજી શકતા જ નથી” આમ કહી આશ્વાસન આપે છે. નહીં મા - બાપ કે ભાઈ - ભાંડું કોઈ પણ તેની આ પરિસ્થિતિનો તાગ મેળવી શકતા ન હતા. પોતે પોતાના મનમાં અનેક ગુંચવણો ઉભી થયેલી અને તેનો કોઈ જ ઉત્તર મળતો ન હતો.

પુરુષપ્રધાન સમાજમાં કેવી રીતે વર્તવું તેની યુક્તિ મનમાં વિચારવા લાગે છે અને આ પૌરુષ્ય મનોવૃત્તિ સાથે જોરદાર લડત આપે છે, તે બિંદાસ હતો છતાં પણ બેફિકર કે બે જવાબદાર ન હતો. ડાંસ ક્લાસિસ દસમા ધોરણમાંથી શરૂ કર્યો હતો. વૈશાલી થકી લાવણી ઓન ફાયરમાં કામ કર્યું એ સફળ રહી અને પછી તેને મોડેલ - ઓડિનેશનની રકમમાંથી પણ તેની શ્રીમતાઈ, હાઈફાઈ ટેવ પુરી ન થતા તે ગ્રાન રોડમાં ડાંસ કર્યા પછી ઉલ્લાસનગર, એવા એક પછી એક બારમાં ડાંસ કરી પૈસા કમાવા તે સમય દરમિયાન સમાજનો અસલી ચહેરો ખબર પડ્યો કે જે ત્યાં કામ કરતી દરેક નો એક પછી એક બધાનો પરિચય થયો તેમાં કોઈની પર સગા કાકાએ બળાત્કાર કર્યો હતો, તો કોઈને ભાઈએ ધંધે લગાડી હતી, કોઈકનો ઘણીએ જ વેચી હતી. તો કોઈકને પોતાના માનેલા માણસે ત્રાસ આપ્યો એટલે આ રસ્તે ચડેલી, કોઈ ખાનદાની તવાયફ, ખાનદાનની કવડન, રાજનટ વગેરે. ભારતને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી આ ખાનદાનોની અત્યંત દુર્દશા થઈ હતી. રજવાડા ખાલસા થતા તેમના સ્વાશય ગયા. આ ખાનદાનો અનાજ માટે મોહતાજ થયા, તેમના પેટ પર જ પગ આવ્યો હતો ત્યારે તેવા સમયમાં મુંબઈમાં ડાંસ શરૂ થયા અને તેમણે અહીં આવીને પૈસા કમાવવામાં શરૂઆત કરી. આ લોકો ડાંસ કરતાં, પણ સેક્સવર્ક નહિ. તેમનો ડાંસ એ જ તેમની અમાનત હતી. અત્યંત રૂપાળું

ખાનદાન સૌદર્ય હતું. કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ તો તેનું આખુલ ઘર ચલાવતી આ છોકરીઓ પાસેથી લક્ષ્મી ઘણું બધું શીખી હતી.

સમાજની કુત્સિત નજરોના કારણે સ્ત્રી અને તેમા નાયનારી આ બારગર્લ્સની છબી જ એવી કે સમાજ તેમને એવા જ હોવાનું માનીને ચાલવા લાગ્યો. સમાજ તેને એકવવાર કંઈ મજબુરીના કારણે આ રસ્તો પસંદ કર્યો એ જોતું નથી પણ એના તરફ હંમેશા ધિક્કાર અને તિરસ્કારની નજરે જુએ છે, એવી વ્યક્તિ સુધારવા માંગતી હોવા છતાં સમાજ એને સ્વીકારતો નથી અને એની દુનિયામાં જ એ રહેવાનું પસંદ કરે છે, ૧૯૯૮માં લક્ષ્મી હીજડો બનવાનો નિર્ણય લે છે. અને એ લતા-ગુરુને મળવા જાય છે, એ લક્ષ્મી પુછે છે, મારે ચેલા થવું છે, કમ્યુનિટીમાં આવવું છે, પણ તેની એડમિશન ફી કેટલી છે, ડોનેશન કેટલું આપવું પડશે. એ સાંભળીને લતા નાયક અને એની સાથે બધા હીજડાઓ હસે છે, અને તે કહે છે કે, “નહિ બેટા, અહીં ફી નથી, ડોનેશન પણ નથી, તને મનથી તેમ અનુભવાતું હોય તો તું ચેલો બની શકે.” લક્ષ્મી હીજડો થયો એમ નિકટના મિત્રોને કહ્યું હું હીજડો થઈ છું બધાને આઘાત લાગ્યો પણ આઘાતમાંથી બહાર આવ્યા પછી અંતે દરેકની જુદી જુદી રાય હતી તે કહેતા શા માટે આ નરકમાં આવી પડ્યો તુ? મિત્રની પરીક્ષા સમય આવ્યે થાય છે તેમ તેના માટે થયું અમુકે તેની સાથે વ્યવહાર બંધ કર્યો, કેટલાકે તેના પર ગુસ્સે કર્યો. માત્ર એક પ્રવીણ એનો સાચો મિત્ર હતો તે કહેતો કે, “મારા માટે તું લક્ષ્મી હતો. લક્ષ્મી છે અને લક્ષ્મી રહીશ” આમ તેનાથી અનેક મિત્રો દુર થઈ ગયા હોવા છતાં તેમણે જે રસ્તો નક્કી કર્યો હતો તેના પર તે ચાલવાનું શરૂ કરે છે. હીજડા થયા પછી હીજડાના ગુરુ પણ લક્ષ્મી પાસે પૈસાની માંગણી કરે છે, તેના નામે મકાન હતા તે પણ લઈ લે છે. માણસમાં રહેલા ગુણો નહીં પણ તેની પાસે કેટલા પૈસા છે તેનું જ મહત્વ જોવા મળે છે, બીગબોસથી શરૂ થયો અને અંતે પૈસા મળતા ચુપ થઈ જાય છે, લતાગુરુ તેમના બાજુના ઉત્તરપ્રદેશનો જ હોવા છતાં પણ એ લક્ષ્મીને સમજી શકતા ન હતા. તેમના ચેલા ગમે તેમ વર્તતા હોવા છતાં લક્ષ્મીને અનેક બહાના શોધી હીજડાઓ સાથે જ રહેવાની ફરજ પાડતા. લતાગુરુ કહેતા કે આપણે નહીં સ્ત્રી નહીં પુરુષ, આપણો સમાજ જુદો જ છે, તો શું કામ તે સ્ત્રી પુરુષ રહેતા હોય ત્યાં રહેવું છે પણ લક્ષ્મી તેમના કુટુંબના એક જયેષ્ઠ પુત્રની જે ફરજ હોય તે બજાવતા હતા. એ પોતાનાં માતાપિતા પરિવારને પણ છોડી શકતા નથી અને હીજડા પરિવારને પણ છોડવા માંગતા ન હતા એની સામે મોટી દુવિધા હતી.

‘દાઈ વેલ્ફેર સોસાયટી’ના અધ્યક્ષ તરીકે લક્ષ્મીની મુંબઈમાં એક રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ યોજાવાની હતી તેમાં પસંદગી થઈ હતી. લતાગુરુના વિચારો એવા હતા કે આપણો સમાજ ભલો ને આપણે ભલા શું કામ આટલા ચમકવાની જરૂર છે! પરંતુ લક્ષ્મીને લાગતું કે વધુ લોકોમાં ભળીએ એટલા લોકો આપણને સમજવાનો પ્રયત્ન કરશે વધુને વધુ લોકોમાં ભળવું જોઈએ, જેથી લોકોના મનમાં હીજડા પ્રત્યે જે ખોટી ભ્રમણા છે તે દુર થઈ જશે. તેમને પ્રોત્સાહન

આપનાર ડો.અલકા ગૌગટેનએ પ્રોત્સાહન પૂરું પાડ્યું અને કોન્ફરન્સમાં ભાગ લીધો. એ કોન્ફરન્સ સારી રીતે પાર પડી.

એક આદર્શ ગુરુ એ હોય છે કે, તેનો શિષ્ય ગુરુ કરતા વધારે ચડિયાતો હોય પરંતુ લતાગુરુ લક્ષ્મીની આડે ઉતરતા, હંમેશા તેની પ્રગતિની ઇર્ષા આવતી, વારંવાર લક્ષ્મીના ગમે તે બાબતમાં ઝગડતા હતા. એની સાથે ઝઘડો કરી લક્ષ્મીનું મન નિરાશામય બની જતું. પોતાની બહેન અને ભાઈ સાથે પણ ઝઘડો થતા જીવનમાં સર્વત્ર નિરાશા વ્યાપી હતી. લક્ષ્મીની આવી અવસ્થા જોઈને રાહુલ તેને દમણ લઈ જાય છે, હોટેલમાં રોકાય છે, ત્યાં એક દિવસ સમુદ્ર કિનારે તેને આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ત્યાંના યુવાનોએ તેને બચાવી લીધો. લક્ષ્મીને સમજાતું ન હતું કે લોકો જીવવાય નહિ દેતા અને મરવા પણ નહી દેતા, તો શું કરવું એ ખ્યાલ આવતો ન હતો એ સમય દરમિયાન તેને સિલ્વેસ્ટર મર્યન્ટ મળે છે , તે કહે છે કે, “જીવનમાં આવું થતું જ હોય છે, પણ એટલે જીવનથી ભાગી જવું એ તો ભાગેડુવૃત્તિ થઈ . તેનો સમર્થપણે સામનો કરતા શીખવું જોઈએ. આજ્ઞાન સ્વીકારવા જોઈએ. જીવનમાં આવેલ સંકટોને અવસર માનીને આગળ વધવું જોઈએ”

સિલ્વેસ્ટની આ વાતથી એનું મન બદલાયું અને દમણથી પાછા જાય છે. ૨૦૦૬માં સોળમી આંતરાષ્ટ્રીય એડ્સ કોન્ફરન્સમાં યુ.એન. એડ્સના ડેલિગેનનો એક ભાગ રૂપે જવાનું હતું. બધાને સુચનો આપ્યા, આવો મોકો છોડવો જોઈએ નહિ. એમ જ કહેતો અને લક્ષ્મી તૈયાર થઈ ટોરેન્ટોમાં જઈને એમણે હિજડા અને તેમના પ્રશ્નો વિષય પર લક્ષ્મીએ બોલવાનું હતું, ત્યાં આત્મવિસ્વાસ સાથે વક્તવ્ય રજૂ થયું, તેના ખુબ જ વખાણ થયા, યુ.એન. એડ્સના પ્રમુખ ડેનિસ બ્રાઉનને લક્ષ્મીનું વક્તવ્ય ખુબ જ ગમ્યું અને તેણે કહ્યું, “LAXMI I AM PROUD OF YOU” આમ તેમણે ટોરેન્ટોમાં પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી. ત્યાંથી આવીને દાઇ માં વધુને વધુ ઝગડાએ જોર પકડયું તેથી લક્ષ્મી નવી સંસ્થા સ્થાપવાને વિચાર કરે છે.

‘અસ્તિત્વ’ નામની સંસ્થાનું ૨૦૦૬માં રજિસ્ટર કરાવી. તે સમયે લક્ષ્મી પાસે પૈસા ન હતા છતાં હિંમત હાર્યા વગર તેમણે પ્રયત્નો ચાલુ જ રાખ્યા. લક્ષ્મીને પોતાના માટે નહિ પણ હીજડાઓને એના થતા અન્યાય સામે ન્યાય આપવા, દવાખાનામાં સારવાર આપવા વગેરે કાર્યની શરૂઆત કરી હતી . ટોરેન્ટો જઈ આવ્યા પછી આવી સમગ્ર વિશ્વ ત્યાં જોયું અને એના વિચારોની કક્ષા જ બદલાઈ ગઈ. આપણા સામાજિક કાર્યને જ છોડી દેવું એમ પહેલાં તેમને લાગતું હતું. ડાંસમાં કરિઅર માટે ફરી નવા જોશ સાથે કામ કરવાની પ્રેરણા જાગી. લતા ગુરુએ જ તેમને શીખામણ આપી હતી કે સંકટથી ક્યારે ગભરાશો નહિ હિંમતભેર તેમનો સામનો કરો, એ જ ધ્યાને રાખી તે નક્કી કર્યું નેધરલેન્ડમાં જઈને પગપાદન શીખવું.

‘સય કા સામના’માં તેમના માતા પિતા સામે હોવા છતાં પણ એ દરેક પ્રશ્નનો સાચો ઉત્તર આપે છે. જુઠનો સહારો લેતી નથી, સમાજમાં વિઝીબીલીટી વધારવાની હતી. લોકો

સામે આવવું હતું, પોતીકા પરિવાર ગણી સમર્થન આપે તો હીજડા પર પોતાના માતા - પિતા સાથે વાસ્તવમાં સંયુક્ત પરિવારમાં રહેવું છે, તેમને માત્ર દેશની દશા દર્શાવી આપવું હતું અને મહત્વની વાત હીજડા કમ્યુનિટી સતત સર્વ વાતો છુપાવે છે, પણ એક હીજડો સમગ્ર દેશ સામે જાહેરમાં નીડરતાપૂર્વક સત્યનો સામનો કરી શકે છે એ લક્ષ્મી સિદ્ધ કરવાનું હતું. સમાજની ગેરસમજ દૂર કરવી હતી. બોમ્બે જીમખાનામાં લક્ષ્મીને પાર્ટીમાંથી બહાર કાઢવાનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે લક્ષ્મી એના માટે મીડિયા અને પત્રકારો દ્વારા આ બાબત ખોટી છે એમ તે સમાજને સમજાવવા પ્રયત્નશીલ રહી છે, તેમણે હીજડાઓ માટે 'ઇન્ડિયન સુપરક્વીન' સ્પર્ધા રાખી હીજડાઓને સમાજમાં ઉંચું સ્થાન મળે એ માટે હંમેશા પ્રયત્ન કરે છે. માનવ રોગ શાસ્ત્રે પોતાની પદ્ધતિએ ઉંડા સંશોધન, પ્રચંડ તબીબી પુરાવા વિશ્વમાં વિશેષ જનો સાથે અને સમાજ ઘટકો સાથે વિસ્તૃત લંબાણભરી ચર્ચા કરીને તૃતિયપંથીઓ પરનો માનમિક રોગનો સિક્કો દૂર કરીને તેમને ન્યાય આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમણે હીજડાઓને વિદેશની ધરતીના પણ દર્શન કરાવ્યા. હીજડાની દુનિયા સિવાય પણ બીજી દુનિયા છે, તેમાંથી કોઈ તો આપણને સમજી શકશે! એવો અતુટ વિશ્વાસ રાખ્યો હતો. લક્ષ્મીનો મળતાવડો સ્વભાવના કારણે સમાજમાં અનેક લોકો તેના સમસ્યાના સમયે નજીક આવીને ઉભા રહે છે. તેઓ હીજડા થયા છતાં સમાજ સાથે રમવું. ભળવું ચાલુ રાખ્યું છે એ માટે હીજડાઓના નિયમોનો ઉલ્લંઘન કરી એણે દંડ પણ ભર્યો છે, લતાગુરુના એક એક બોલ તે સાચા કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ એમાં એનું એ જ લક્ષ્ય છે સમાજમાં હીજડા પ્રત્યે ધૂણા, તિરસ્કારની નજરથી લોકો જુએ છે, એ નજરિયો બદલાવો જોઈએ.

લક્ષ્મીએ જીવનમાં જે ઘટનાઓ બની છે તે તટસ્થતાથી સ્વીકાર કર્યો છે, તેમણે આ આત્મકથા લખતા લાગણીના વેગમાં વહી જતા નથી. જે સત્ય છે તે યથાર્થ સ્વીકાર કર્યો છે. તેમના જીવનના કડવા અનુભવો પણ સત્યનું આચરણ કરી પાર પાડે છે, તેમના માતા - પિતાના સંસ્કારો સારા આપ્યા હોવાના કારણે લક્ષ્મી પરિવારમાં એક મોટી દીકરાની ફરજ પણ બજાવે છે. હીજડાઓની સંસ્થા 'દાઇ વેલફેર સોસાયટી'ના અધ્યક્ષ બની તેમની અધ્યક્ષાની જવાબદારી પુરી રીતે નીભાવે છે. વિદેશોમાં પણ તે સફર કરી હીજડાના પ્રશ્નોને વૈશ્વિક સ્તર સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે વિદેશમાં પ્રવાસ દરમિયાન એક ભારતીય તરીકે ભારતનું ગૌરવ જળવાઈ રહે તેના માટે હંમેશા તત્પર છે, જે સમાજે લક્ષ્મીને ધિક્કારતો હતો તે સમાજ આજે તેને માનની નજરે જોવા જ પડે એવા

લક્ષ્મીએ કાર્યો કરી બતાવ્યા! લક્ષ્મીના ઘરનાઓએ કરેલો સ્વીકાર અને સમાજ આશ્ચર્યપૂર્વક તેને કરેલા લાડ સર્વ હીજડાઓને આશ્વાસન પૂરું પાડે છે. આત્મપરીક્ષણ કરવા ફરજ પાડે છે અંધાર કોટડીના તાળાં ઉઘડવાનો સંભળાય છે. પણ જેમની પાસે લક્ષ્મીરૂપ, આત્મવિશ્વાસ, સહૃદયી પરિવાર, શિક્ષણ, સમાજના મોટા-મોભીઓ પાસેથી મળનારો આદર, મૈત્રી

પ્રેમ હોવો જોઈએ તો તે કાળ કોટડી ઉઘડશો લિંગભાવ - ભેદ - સંભ્રમની એ જન્મટીપ પુરી ધરી આપી અનેકનો ઉકેલ શોધવા હંમેશા તત્પર રહે છે.

(હું હીજડો! હું લક્ષ્મી!, અનુ. કિશોર ગૌડ, પ્રકાશન: ગંગાબા પરિવાર, અમદાવાદ, પ્ર.આ: ૨૦૧૩)

.....

કાચંડો: ‘રંગ બદલતા માનવીનું તાદૃશ્ય ચિત્રણ’

હાર્દિકકુમાર રૂપાભાઇ પ્રજાપતિ (MA,SI, PGDSC, UGC-NET)

પલ્લવી મહેન્દ્રભાઈ પટેલ (MA, B.ed)

ભારતીયસાહિત્ય હોય કે વિશ્વસાહિત્ય હોય, માનવમૂલ્યો કે માનવીય ચેતનાનું વિશેષ પ્રતિબિંબ કથનાત્મક સાહિત્યમાં વિશેષ જોવા મળ્યું છે. પછી તે નાટક હોય, ટૂંકીવાર્તા હોય કે પછી નવલકથા. આ પ્રકારની વિશેષ પોંખાયેલી કૃતિઓ જેવી કે, ‘આઉટસાઈડર’, ‘ધ વેસ્ટલેન્ડ’, ‘વેઈટિંગ ફોર ગોદો’, ‘થ્રી સિસ્ટર્સ’, કે પછી ‘વોર્ડ નંબર 6’ ચોક્કસ દર્શાવી શકાય. વળી વિશ્વપ્રસિદ્ધ વાર્તાઓમાં પણ આમ માનવીય સ્વભાવ, તેના રાગ દ્વેષ, તેના સપના,સંઘર્ષો આબેહૂબ નિરૂપણ પામેલા જોઈ શકાય છે. ગોગોલ, મોપાસા અને ચેખોવ વાર્તાકાર તરીકે વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે.

રશિયન વાર્તાકાર ચેખોવ જે સમયે વાર્તાનું સર્જન કરે છે, ત્યારે ત્યાં માનવમૂલ્યોમાં સમાજ વ્યવસ્થામાં મોટું પરિવર્તન આવેલું છે. જીવનમાં કયા ક્રમમાં બધાને આદિ, મધ્ય અને અંત હોય છે? તો વાર્તામાં શા માટે આગ્રહ ? આ રીતે તે ટૂંકીવાર્તાના ચોક્કસ નિયત માળખાને વશ વર્ત્યા વગર કોઈ સુવ્યવસ્થિત ગૂંથણ વગર પોતે વાર્તાની રચના કરે છે. આવી જ એક વાર્તા એટલે ‘કાચંડો’.

એન્ટન ચેખોવ એક ખેતમજૂરના પૌત્ર અને નાના એવા વેપારીના પુત્રનો જન્મ ૧૮૬૦માં થયો અને ૪૪ વર્ષની નાની વયમાં ૧૯૦૪માં અવસાન થયું. એન્ટન ચેખોવ મુખ્યત્વે વાર્તાકાર અને નાટ્યકાર તરીકે જાણીતા બન્યા છે. સંપાદક અનુવાદક જયંતપાઠક અને રમણ પાઠકે ચેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓનું સંપાદન કરીને ‘ચેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’ શીર્ષકથી ચેખોવની દસ વાર્તાઓનું સંપાદન કર્યું, જેમાં તે ‘ઇસ્ટરની રાતે’, ‘મીઠડી’, ‘ફૂતરાવાળી સ્ત્રી’, ‘વાન્કા’, ‘ગાનારી’, ‘કાચંડો’, ‘અફસોસ’, ‘સુખ’, ‘કારકુનનું મૃત્યુ’ અને ‘છ નંબરનો વોર્ડ’ જેવી વાર્તાઓ છે. જેમાંની ‘કાચંડો’ (કેમેલિયોન) વાર્તાને તપાસવાનો મારો ઉપક્રમ છે.

વાર્તા આરંભે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ઓકુમેલોફ અને કોન્સ્ટેબલ એલ્દિરિન બન્ને બજારમાં નીકળ્યા છે. ત્યાં અચાનક પ્રાયુકિન સોની નામના કારીગરને આંગળીએ એક ફૂતરો કરડે છે. તે ફૂતરા ને પકડે છે અને ત્યાં લોકોનું ટોળું વળી જાય છે. પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ઓકુમેલોફ અને સાથી કોન્સ્ટેબલ ટોળા પાસે જાય છે. લોહી નિતરતી આંગળી ઉંચી કરીને પ્રાયુકિન ટોળાને બતાવી રહ્યો હોય છે અને ટોળાવચ્ચે એક અણીદાર નાકવાળો અને પીઠ પર એક પીળા ધાબાવાળો સફેદ બોરઝોઈ ફૂતરો પણ બેઠેલો છે.

“શી છે આ બધી ધાંધલ?” ઓકુમેલોફ પૂછે છે. પ્રાયુકિન આંગળી બતાવીને આખી વાત જણાવે છે અને ફૂતરાના માલિક પાસેથી વળતર અપાવવા પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરને વિનંતી કરે છે. ત્યારે ઓકુમેલોફ કહે છે, “ઠીક...ઠીક... એ કોનો ફૂતરો છે? હું આ વાતને પડતી નથી મુકવાનો. ફૂતરા રખડતા કેમ મુકાય છે, એ હું લોકોને બતાવી આપીશ. કાયદા કાનુન પાડવા નહીં માગતા જાહેરબાનોને બોધપાઠ આપવાનો વખત હવે પાકી ગયો છે! એને એવી તો સજા થશે, બદમાશ નહીં તો! ફૂતરા અને એવા જાનવર રઝળતા મુકવાથી શું થાય છે. તે હું તેને દેખાડી આપીશ. હું એને ખબર પાડી દઈશ! એલ્ટિરિન!”(પૃ. ૭૪) ઓકુમેલોફના આ સંવાદથી આપણને એવું લાગે કે ખરેખર આ એક કર્મનિષ્ઠ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર છે. જે ખરેખર પ્રજાની સેવા કરશે. પણ..... ત્યાં જ ટોળામાંથી કોઈનો અવાજ આવે છે અને એવું કહે છે કે એ ફૂતરો જનરલ ઝિગાલોફનો લાગે છે. આ સંભાળતા જ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરનો રંગ કેવો બદલાય છે તે જુઓ,

“એક વાત મને નથી સમજાતી... તને ફૂતરો કરડ્યો કેવી રીતે? એ તારી આંગળી સુધી પહોંચ્યો જ કેવી રીતે? આટલો નાનો ફૂતરો અને તું આવો પડછંદ માણસ! તે જ નખ વડે તારી આંગળીમાં ચીરો પાડ્યો હશે અને પછી વળતર મેળવવા આવું તરકટ કરતો હોઈશ! હું ઓળખું છું, તમને લોકોને, બદમાશો!”(પૃ. ૭૫)

વળી પાછું ઓકુમેલોફનો સાથી પોલીસ કોન્સ્ટેબલ ખાતરીપૂર્વક કહે છે કે, “ના, આ ફૂતરો જનરલનો નથી”, “જનરલ પાસે એવો કોઈ ફૂતરો જ નથી. તેમના તો બધા જ ફૂતરા શિકારી છે.” વળી આ સાંભળી પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ફરી રંગ બદલતો જણાય છે,

“જનરલના ફૂતરાતો ઊંચી જાતના કીમતી ફૂતરા છે અને આ! આની સામે તો જો! ગંદો ખોડવાળો ફૂતરો! આવો ફૂતરો કોઈ રાખે છે શા માટે? ગાન્ડો થઈ ગયો કે શું? જો આવો ફૂતરો મોસ્કોમાં યા પીટસબર્ગમાં જઈ ચઢે તો ખબર છે, તેની શી વલે થાય? કાયદાને કોઈ ના ગણે. એક મિનિટમાં જ એને પૂરો કરે, પ્રાયુકિન! તને એ કરડી ગયો છે, માટે ખબરદાર! જો આ વાત અહીં પડતી મૂકી છે તો. એ લોકોને ખબર પાડી જ દેવી પડશે, હવે તો વખત પાકી ગયો છે...”(પૃ. ૭૫), ચેખોવે અહીં માણસની રંગ બદલવાની નસને કસથી પકડી છે. ટોળામાંથી વળી પાછો એક અવાજ આવે છે કે એ ફૂતરો જનરલનો જ છે. આ સાંભળી પી.આઈ. સાહેબ ફરી રંગ બદલે છે જુઓ,

“આને જનરલને ત્યાં લઈ જા અને તેમના માણસોને કહેજે, કે એને મેં શોધી કાઢીને મોકલી આપ્યો છે. અને એને આમ શેરીમાં છૂટો ના મૂકે. એવું પણ કહેજે. ફૂતરો મોંઘો ઈ લાગે છે અને જો, ધારે તો જંગલી એના નાકમાં સિગારેટ ચાંપી દે, તો તો થોડા જ વખતમાં એ નક્કામો થઈ જાય, ફૂતરો નાજૂક પ્રાણી છે.. અને એઈ, તું તારો હાથ હવે નીચા કરબેવફૂફ! લોકોને તારી બેવફૂફીના પ્રદર્શન જેવી આ આંગળી બતાવવાનું હવે બંધ કર! તારો જ વાંક...”(પૃ. ૭૫) પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર સોની પ્રાયુકિનનો વાંક કાઢી એને જ ખરીખોટી સંભળાવે છે. આવી બધી

ચર્ચાની વચ્ચે સામેથી જનરલનો બબરચી પ્રોબેર આવે છે. અને તેને જ આ ફૂતરો તમારો છે એમ પૂછે છે, પણ પ્રોબેર આ ફૂતરાની વાત નકારે છે અને પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ઓકુમેલોફ ફરી રંગ બદલતાં કહે છે,

“આ ફૂતરો રખડું છે. અહીં નક્કામાં ઉભા રહેવાથી શો ફાયદો? તને કહ્યું ને કે આ ફૂતરો રખડું છે, એટલે કે એ રખડું જ છે. એને મારીનાખ અને વાત ઊંચી મુક.” (પૃ. ૭૬) ત્યાં વળી પાછો જનરલનો બબરચી પ્રોબેર બોલે છે કે એ પુત્રો જનરલનો નથી પણ તેમના ભાઈનો છે જે થોડા વખત પહેલા આવ્યા છે. આ વાતની જાણ થતાં પી.આઇ. સાહેબ વળી પાછો રંગ બદલે છે,

“એમના ભાઈને મળવાની મારી ઇચ્છા હતી. અને એ આવ્યા, એની મને ખબર નહીં..! તો એ એમનો ફૂતરો છે, કેવું સરસ! એને લઈ જાઓ... કેવું સુંદર ગલુડિયુ છે, નહીં? વાહ દોસ્ત, તે પેલાની આંગળીએ બચકું ભર્યું, કેમ?, હા.. હા... હા...! બસ દોસ્ત, હવે ગભરા નહીં હો! ધૂરકે કે છે કે? લુચ્યા, ગુસ્સે થયો છે કેમ? કેવું મજાનું ગલુડિયું!” (પૃ. ૭૬) ત્યાર બાદ જનરલનો બબરચી પ્રોબેર ફૂતરાને લઈને તે ચાલ્યો જાય છે. લોકો ખ્રાયુકિનની ઠેકડી ઉડાવે છે. “અને હું તને છોડવાનો નથી. સમજ્યો ને?” આવી ધમકી આપી ઓકુમેલોફ ત્યાંથી બજારમાં ચાલ્યો જાય છે. અને વાર્તા પુરી થાય છે.

આમ સમગ્ર રીતે આ વાર્તામાંથી પસાર થતાં ચેખોવના સમયમાં ઝારશાહી અમલના નોકરોની જે જીહજુરીયા મનોદશા હતી એના ખુલ્લા સચોટ પાત્રો આ વાર્તામાં આપણને જોવા મળે છે. સામાન્ય નાગરિકો આગળ કાયદો ને વ્યવસ્થાને નામે દમદારી બતાવવી પરંતુ, મોટા અમલદારોના નામ માત્રથી રાંક બની જતા અને ક્ષણે ક્ષણે પોતાના રંગ બદલતા પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ઓકુમેલોફ ઝારશાહી અમલના નોકરોનું નું પ્રતિનિધિ પાત્ર બની રહે છે. વાર્તામાં ક્ષણે ક્ષણ સમય સંજોગો પ્રમાણે પોતાના રંગ બદલતો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ઓકુમેલોફ ‘કાયંડો’ જ પાસે છે. ઝારશાહી જમાનાના નોકરોની જીહજુરિયા મનોવૃત્તિને ખુલ્લી પાડવાનું કામ ‘કાયંડો’ વાર્તા કરે છે. આ વાર્તામાં કોઈ ભયાનક પરિસ્થિતિના હૃદયવ્રાવક વર્ણનો નથી અને છતાં એની વેધકતા કોઈપણ રીતે ઓછી થતી નથી.

(ચેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, અનુ.સંપા.-જયંત પાઠક, રમણ પાઠક, પ્ર-શબ્દલોક પ્રકાશક,અમદાવાદ. પ્ર.આ.- ૧૯૮૯, છકું પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૯, મૂલ્ય- ૧૫૦/-)

કચ્છના પનોતા પુત્ર : ક્રાંતિવીર શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા

ડૉ.નંદલાલ એન. છાંગા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક - ઇતિહાસ

શ્રી આર.આર. લાલન કોલેજ, ભુજ

•પ્રસ્તાવના

ભારતની સ્વતંત્રતા માટે અનેક મહાપુરુષોએ પોતાના પ્રાણોનું બલિદાન આપ્યું છે. તે પૈકીના એક ક્રાંતિકારી શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા હતા. તેઓએ વિદેશમાં રહીને ભારતની આઝાદી માટે ક્રાંતિની મશાલને સળગતી રાખી હતી. તેઓએ અન્ય ક્રાંતિકારીઓને પણ પ્રેરણા આપીને ભારતની આઝાદીની લડતને વેગવંતી બનાવી હતી. તેથી જ તેમણે ક્રાંતિગુરુ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને ક્રાંતિકારીની સાથે સાથે વકીલ અને રાષ્ટ્રવાદી પત્રકાર પણ હતા. તેમણે લંડનમાં ઇન્ડિયન સોશિયોલોજીસ્ટ (માસિક), ઇન્ડિયન હોમરુલ સોસાયટી અને ઇન્ડિયા હાઉસની સ્થાપના કરી હતી જેના દ્વારા તેઓ ભારતની આઝાદી માટેના વિચારો અન્ય ક્રાંતિકારીઓ સુધી પહોંચાડતા હતા.

•પ્રારંભિક જીવન

ક્રાંતિગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માનો જન્મ 4 ઓક્ટોબર 1857 ના રોજ કચ્છ જિલ્લાના માંડવી શહેર ખાતે ભાનુશાળી (ભણસાલી) કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતા કરસનજી (કૃષ્ણદાસ ભણસાલી) મુંબઈની વેપારી પેઢીમાં નોકરી કરી પોતાના પરિવારનું જીવનનિર્વાહ ચલાવતાં હતા. તેમની માતાનું નામ ગોમતીબાઈ હતું. ૧૧ વર્ષની વયે જ બાળક શ્યામજીએ માતાપિતાની છત્રછાયા ગુમાવી દીધી હતી. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ માંડવી ખાતે જ મેળવ્યું હતું. અભ્યાસમાં તેજસ્વી કિશોર શ્યામજીને ભાટિયા જ્ઞાતિના સદગૃહસ્થ શેઠ મથુરદાસ લવજીએ મુંબઈ પોતાની પાસે બોલાવી વિલ્સન હાઈસ્કૂલમાં પ્રવેશ અપાવ્યો. વિલ્સન સ્કૂલમાં અંગ્રેજી અભ્યાસની સાથેસાથે તેમણે સંસ્કૃત પાઠશાળામાં પણ અભ્યાસ કર્યો. ત્યારબાદ એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ માટે જોડાયાં. ઇ.સ. 1874માં તેમણે દયાનંદ સરસ્વતીનું શિષ્યત્વ મેળવ્યું અને આર્યસમાજ બન્યા. ત્યારથી જ તેમનામાં ક્રાંતિના બીજ રોપાયાં. શ્યામજી કરસનજી ભાનુશાળી હવે શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા તરીકે જાણીતા બન્યા. સ્વરાજની લડતમાં દયાનંદ સરસ્વતીની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળતાં તેમની દેશભક્તિને બળ મળ્યું. આર્ય સમાજના

પ્રચાર માટે તેમણે લાહોર, બનારસ, મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત, નાસિક વગેરે સ્થળોએ સભાઓ ભરી પ્રવચન આપ્યાં. ઈ.સ.1875માં તેમના લગ્ન ભાટિયા જ્ઞાતિના શ્રીમંત ઉદ્યોગપતિની પુત્રી અને તેમના શાળા સમયના મિત્ર રામદાસની બહેન ભાનુમતી સાથે થયા. તેમના સંસ્કૃત ભાષા પરના પ્રભુત્વ અને જ્ઞાનથી પ્રભવિત થઈને ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક મોનિયર વિલિયમ્સે 1877માં તેમણે પોતાના મદદનીશ તરીકે ઓક્સફોર્ડ બોલાવ્યાં. ઈ.સ.1879માં તેઓ ઈંગ્લેન્ડ ગયા. જ્યાં વિલિયમ્સના મદદનીશ તરીકે કાર્ય કરવાની સાથે ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટીની જ બલિયોલ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો અને ઈ.સ.1883માં ડિસ્ટિક્શન સાથે બી.એ. થયા. ઉપરાંત કાયદાના અભ્યાસ માટે ઈનર ટેમ્પલમાં પ્રવેશ મેળવ્યો અને નવેમ્બર 1884માં કાયદાની પદવી મેળવી બેરિસ્ટર થયાં.

•કારકિર્દી

ઈ.સ.1885માં ભારત પરત ફરીને તેમણે મુંબઈ હાઈકોર્ટના વકીલ તરીકે નોંધણી કરાવી. ત્યારબાદ તેમણે રતલામ રાજ્યના દિવાનનો હોદ્દો સંભાળ્યો. પરંતુ નાદુરસ્ત તબિયતના કારણોસર આ હોદ્દો છોડવો પડ્યો. મુંબઈ ખાતેના ટૂંકા વસવાટ બાદ તેઓ અજમેર સ્થાયી થયા જ્યાં ઈ.સ.1888માં ફરીવાર તેમણે વકીલાત શરૂ કરી. ઈ.સ.1893 થી ઈ.સ.1895 સુધી તેઓએ ઉદયપુર રાજ્ય અને ત્યારબાદ જૂનાગઢ રાજ્યના દિવાન તરીકેનો હોદ્દો પણ સંભાળ્યો. પરંતુ જૂનાગઢના દિવાનપદ દરમિયાન અંગ્રેજ અધિકારીઓ સાથેની ખટપટ અને કડવા અનુભવ પછી ઈ.સ.1897માં તેઓ હંમેશ માટે ભારત છોડી ઈંગ્લેન્ડ સ્થાયી થયાં.

•ઈંગ્લેન્ડમાં વસવાટ

ઈંગ્લેન્ડમાં શરૂઆતનો વસવાટ ઈનર ટેમ્પલ ખાતે કર્યો જ્યાં તેમણે અંગ્રેજ તત્વજ્ઞાની હર્બર્ટ સ્પેન્સરના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો. વર્ષ જાન્યુઆરી 1905માં 'ધ ઈન્ડિયન સોશિયોલોજીસ્ટ' નામનું માસિક શરૂ કર્યું. ભારતની સ્વરાજ્ય સાધના માટે 18 ફેબ્રુઆરી 1905માં મેડમ બિખાઇજી કામા, દાદાભાઈ નવરોજી અને સરદારસિંહ રાણાની મદદથી લંડન ખાતે 'ધ ઈન્ડિયન હોમરુલ સોસાયટી'ની સ્થાપના કરી. ઈન્ડિયન હોમરુલ સોસાયટીએ તે સમયની વિક્ટોરીયન પબ્લીક ઇન્સ્ટીટ્યુટની તર્જ પર બનેલી જેનું પોતાનું લેખિત બંધારણ હતું. આ સોસાયટીના મુખ્ય હેતુઓ ભારત માટે સુરક્ષિત સ્વરાજ મેળવવું અને ઈંગ્લેન્ડમાં સ્વરાજ પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રચાર પ્રસાર કરવાનો હતો. ઈ.સ.1900માં શ્યામજીએ લંડનમાં

હાઈગેટમાં ઇંગ્લેન્ડ જતા ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ માટે એક વિશાળ મકાન ખરીદ્યું. જે સમય જતાં ભારતીય સ્વરાજ ચળવળના નેતાઓની મહત્વની બેઠકોનું કેન્દ્ર બની ગયું. 1 જુલાઈ 1905ના રોજ આ મકાનને 'ઈન્ડિયા હાઉસ' તરીકે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું. શ્યામજીની ઇંગ્લેન્ડ ખાતેની વધતી જતી ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓને કારણે તેમના પર પોલીસની ઘોંસ વધવા લાગી. પરિણામે જૂન 1907માં તેઓ ત્યાંથી પેરિસ ચાલ્યા ગયા. ઈન્ડિયન સોશિયોલોજીસ્ટમાં શ્યામજીએ લખેલા કેટલાક ક્રાંતિકારી લેખોને કારણે એપ્રિલ 1909માં ઇંગ્લેન્ડના ન્યાયાધિશોએ તેમની બેરિસ્ટર તરીકેની સનદ પણ પાછી લઈ લીધી હતી.

•પેરિસ અને જિનીવામાં વસવાટ

પેરિસમાં સરદારસિંહજી રાણા અને મેડમ બિખાઈજી કામાની મદદથી 'વંદે માતરમ્' અને ઈન્ડિયન સોશિયોલોજીસ્ટ' નામના મુખપત્રો શરૂ કર્યાં. ઈ.સ.1908 અને ઈ.સ.1909માં તેમણે ભારતમાં કેટલાક ક્રાંતિકારીઓને રિવોલ્વરો અને બોમ્બ બનાવવાની રીતો દર્શાવતી પુસ્તિકાઓ મોકલાવી. શ્યામજીના માસિકની નકલો મોટી સંખ્યામાં ભારત આવતાં ભારતમાં પણ આઝાદીની લડતને વેગ મળ્યો. તેમણે જાહેર કરેલી શિષ્યવૃત્તિઓના પરિપાકરૂપે વિનાયક દામોદર સાવરકર, મદનલાલ ઢીંગરા, લાલા હરદયાળ, પી. એન. બાપટ વગેરે ભારતીય ક્રાંતિકારી ચળવળના તેજસ્વી નેતાઓ તરીકે આગળ આવ્યાં. મદનલાલ ઢીંગરાએ બ્રિટિશ અધિકારી સર કર્ઝન વાઈલીની લંડનમાં હત્યા કરી. પરિણામે ઉભા થયેલા વિવાદને પગલે તેઓ તેમના જૂના સાથીઓથી વિખૂટા પડી ગયા. સાવરકરની ધરપકડ અને સજાને પગલે પેરિસમાં તેમની પ્રવૃત્તિઓ નરમ પડતી ગઈ. ઈ.સ.1914માં તેઓ પેરિસ છોડી જિનીવા જતા રહ્યાં.

૧૦૦ વર્ષ પહેલા પણ એમની લાખોપતિમાં ગણતરી થતી. આમ છતાં એમણે પોતાનું કોઈ જ વીલ બનાવ્યું નહોતું. એમના અર્ધાંગીની ભાનુમતીએ તેમના મૃત્યુ બાદ એમનું વસીયતનામું તૈયાર કર્યું હતું. જેના પાવર ઓફ એટર્ની શ્યામજીના પેરીસમાં રહેતા ખાસ મિત્ર સરદારસિંહજી રાણાએ ૧૯૩૬માં મેળવ્યા હતા.

શ્યામજીને કોઈ સંતાન નહોતું. પણ ભારતના નવયુવાનોના અભ્યાસ માટે એ જમાનામાં એમણે ૯૦,૦૦૦ ફાન્કનું દાન આપ્યું હતું. ફાન્સમાં યુનિવર્સિટી ઓફ પેરીસમાં શ્યામજી કૃષ્ણ

વર્મા ફાઉન્ડેશન છે. ફાન્સ ભણવા આવવા ઇચ્છતા હિંદુ યુવાનો માટે એમણે સ્કોલરશીપ જાહેર કરી હતી. ત્યાંની સંસ્કૃત લાઇબ્રેરી માટે પણ એમણે અનુદાન આપ્યું હતું.

જિનીવા ખાતે તબિયત વધુ બગડતા શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા 31 મી માર્ચ 1930ના રોજ અવસાન પામ્યા. તેમની અંતિમ ઇચ્છા પોતાના અસ્થિ સ્વદેશ લઈ જવાની હતી. જે ગુજરાત સરકાર દ્વારા ૨૦૦૩માં ગુજરાત લાવવામાં આવ્યા. તેની વીરાંજલિયાત્રા સ્વરૂપે ગુજરાતમાં પ્રદક્ષિણા કરી.

•શ્યામજીનાં સ્મારકો

શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા અને તેમના પત્ની ભાનુમતી વર્માના ભંડોળમાંથી ઈ.સ.1952માં બે લાખ રૂપિયાનું અનુદાન માંડવીમાં ભાનુમતી મેટરનીટી હોસ્પિટલ માટે આપવામાં આવ્યું હતું. એ ઉપરાંત મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવનમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે સ્કોલરશીપ આપવામાં આવે છે. પેરીસની સોરબોન યુનિવર્સિટીમાં શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માના નામના બે રૂમ છે. એમણે એમના અલભ્ય પુસ્તકો અહીં દાનમાં આપ્યા હતા. માંડવી અને ભુજમાં શ્યામજીનાં બાવલા છે. માંડવીમાં શ્યામજી અને ભાનુમતીના નામના માર્ગ છે. ભુજ ખાતે આવેલી ક્રાંતિગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા કચ્છ યુનિવર્સિટીને પણ તેમનું નામ આપીને તેમણે ભારતની આઝાદી માટે આપેલા યોગદાનની કદર કરવામાં આવી છે.

ગુજરાતના પૂર્વ મુખ્યમંત્રી નરેન્દ્ર મોદીએ આઝાદીના ૫૫ વર્ષો બાદ 22 ઓગસ્ટ 2003ના રોજ સ્વયં સ્વિત્ઝર્લેન્ડથી શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા અને તેમનાં પત્નીના અસ્થિ દેશમાં લાવી તેમની અંતિમ ઇચ્છા પૂર્ણ કરી હતી. ૪ ઓક્ટોબર ૨૦૦૬ના રોજ તત્કાલીન મુખ્યમંત્રીશ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ માંડવી ખાતે 'ક્રાંતિતીર્થ'નો પાયો નાખ્યો અને 13 ડિસેમ્બર 2010ના રોજ 52 એકરમાં ફેલાયેલા વિશાળ સ્મારકને દેશને સમર્પિત કર્યું. જેમાં હાઈગેટ લંડન ખાતેના ઈન્ડિયા હાઉસની પ્રતિકૃતિ અને શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા તથા તેમના પત્ની ભાનુમતીની પ્રતિમાઓ તથા તેમના અસ્થિ કુંભ મૂકવામાં આવેલા છે.

ઈ.સ. 2015માં વડાપ્રધાન શ્રીનરેન્દ્રભાઈ મોદીએ કચ્છમાં આવી ભૂજના એક ખાસ સમારોહમાં કચ્છના એ ક્રાંતિવીરની 'સનદ' ભારતની ધરતી પર લાવી ગુજરાતનાં તત્કાલીન મુખ્યમંત્રી શ્રીમતિ આનંદીબેન પટેલને સુપ્રત કરી હતી.

સંદર્ભસુચી :-

- વ્યાસ, રજની (2012). *ગુજરાતની અસ્મિતા* (5th આવૃત્તિ). અમદાવાદ: અક્ષરા પ્રકાશન.
- શેઠ, ધારણા. (2015). ભારતના ઘડવૈયા : શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા, આર.આર. શેઠ પબ્લીકેશન.
- Chandra, Bipan (૧૯૮૯). *India's Struggle for Independence*. New Delhi: Penguin Books India.
- Verma, G.L.(1993). *Shyamji Krishna Verma : The Unknown Patriot*.

ચંદ્રકાન્ત શેઠની કવિતામાં કલ્પન વિનિયોગ

પ્રવિણભાઈ બી. વજીર

ગુજરાતી વિભાગ,

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

પશ્ચિમી સાહિત્યમાં બોદલેરથી આધુનિક કવિતાની શરૂઆત થઈ. તેણે કેટલાક સુક્ષ્મ સ્વરૂપના વિરોધોના વિનિયોગથી કાવ્ય રચનાની પ્રચલિત પરંપરાનો ધરમૂળથી ફેરફાર કર્યો. એના કાવ્ય નિર્માણમાં પ્રતીક યોજનાની પદ્ધતિ સૌપ્રથમ વખત જોવા મળી. ગુજરાતી કવિતામાં પ્રતીક, કલ્પન અને પુરા-કલ્પનનો વિનિયોગ ન્હાનાલાલની કવિતાથી જોવા મળે છે. પરંતુ સને ૧૯૫૫ પછીની કવિતાને તપાસતાં આ પ્રતીકો આપણા ગુર્જર કવિઓ એમની કવિતામાં લઈ આવ્યા.

પ્રતીક-

પ્રતીક Symbole એટલે ‘યોજના પૂર્વક નક્કી કરેલો સંકેત’ કે ‘સંજ્ઞા દ્વારા કવિતાનો વિશેષ ઉઘાડ કરવો. પ્રતીક યોજના Symbolism આ બાબતમાં ‘લાગણીશીલતા’ અને ‘બૌદ્ધિકતા’ તેમજ ‘વિજ્ઞાનિકતા’ના મિલનની અપૂર્વઘટના રહેલી છે. ભાષા, ક્રિયાકાંડ, પુરાકથા અને સંગીત આ ચાર ખરેખરી પ્રતીક યોજનાના અભ્યાસ માટે મધ્યમવર્તી વિષયો છે. ખરું ધ્યાન તો વાણીના આવિષ્કારમાં ‘પ્રતીક’નું મહત્વનું સ્થાન દર્શાવવા તરફ આપવું ઘટે છે.

ડૉ.ચંદ્રકાન્ત શેઠની કવિતામાં કલ્પનનો વિનિયોગ-

કલ્પન અને પ્રતીકની ચર્ચા કર્યા પછી ડૉ.ચંદ્રકાન્ત શેઠની કવિતામાં કલ્પન અને પ્રતીકનો વિનિયોગ થયો છે તે અહીં જોઈએ. તેમનાં કાવ્ય સંગ્રહો ‘પવન રૂપેરી’, ‘ઉઘડતી દીવાલો’, ‘પડઘાની પેલે પાર’, ‘ગગન ખોલતી બારી’, ‘શગે એક ઝળહળીએ’, ‘જળ વાદળ અને વીજ’, ‘ઊંડાણમાંથી આવે, ઊંચાણમાં લઈ જાય’, ‘એક ટહુકો પંડમાં’, ‘ગગન ધરા પર તડકા નીચે’ અને ‘ભીની હવા ભીના શ્વાસ’ એ તેમનાં ૧૯૭૨ થી ૨૦૦૮ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા કાવ્ય સંગ્રહો છે.

‘પવન રૂપેરી’-(૧૯૭૨) કાવ્ય સંગ્રહની કવિતામાં કવિએ ‘તેજના તમિસ’, ‘ઉચ્છવાસના ઝૂલા’, ‘મરયાના જેટલી ચાંચ’, ‘શબ્દોના મિનારા’, ‘સબંધના

જાળાં', 'કેમેરાની આંખે', 'હથેળીમાં ખીણ', 'સૂર્ય', 'આગ', 'રાત', 'દિશા', 'ગીધ', 'આકાશ', 'શંખ' વગેરે પ્રતીકો દ્વારા કવિએ કલ્પનોની રચના કરી છે. જેવાં કે 'સૂક્ષ્ણ પટે આ પહાડની સળગે તરસ' (પવન રૂપેરી પૃ-૪), સૂર્ય આંખોમાં ઘસતો જાય છે', 'શૂન્યતાનો શેરડો' (પૃ-૫), 'મનનાં ખાલી ગોળા ગબડે-ખબડે' (પૃ-૬), 'આંગળીઓમાં ખખડે લીલા ફળનીસૂક્ષ્ણ યાદ' અને 'લોહીમાં ખખડે કોરાં પાંદકાંકરા,કાંટા' (પૃ-૬) આમ અહીં દ્રશ્ય કલ્પન અને ધ્વની કલ્પનનો પ્રયોગ ધ્યાનાર્હ બને છે.

હૂંફના કલ્પન (Thermal Image)-

'હોઠ સુધી અડતી જે ઝાકળ' (પૃ-૬), 'લાલ લાલ આગ', 'બુઝેલું આકાશ' (પૃ-૯), 'દીપના પ્રકાશમાં કપૂર જેમ જલી' (પૃ-૩૨), 'પગલાંના આ પીળે પાને રાતી આગ' (પૃ-૫૯), 'ભૂખ્યા મેઢાં તડકો કચકચ ચરતાં ચાલે' (પૃ-૫૯) વગેરે..

અવકાશબોધના કલ્પન (Expansive Image)-

'પંખીનું ગગન ખુલતું નથી' (પવન રૂપેરી પૃ-૫૫), 'દુર ક્ષિતિજની પાર રહેલા ગૂઢ લોક' (પૃ-૧૬), 'ખુલતા આકાશ', 'દિશાઓનું કેન્દ્ર', 'દીપનું આકાશ' (પૃ-૨૫), 'સૂરજ ઉડતો પતંગિયાની પાંખે રમવા આવે' (પૃ-૮૦), 'બારીમાંથી ગગન' (પૃ-૯૬) વગેરે.

ગતિનાં કલ્પન (Movement Image)-

'મનનાં ખાલી ગોળા ગબડે-ખબડે' (પવન રૂપેરી પૃ-૬) અહીં કવિએ ગતિ અને ધ્વનિ કલ્પનોની સહોપસ્થિતિ કરી છે. 'સઘળાં દર્પણ મને જોઈને ઢોળ ઉતારી દેતા' (પૃ-૧૦), 'સુનકાર...ધીમે ધીમે ઓગળતો જાય છે' (પૃ-૨૫), 'ઝરણાંને પગમાં બાંધીને નાયવાની' (પૃ-૨૮) વાત કરતો આ કવિ 'પહાડને માથે મૂકીને 'છમક છુમ નાયવાની' કલ્પના કરે છે. 'હવામાં છિન્ન સ્વરૂપનું ખરી ગયેલું પિચ્છ ફરફરે છે' (પૃ-૨૯) કવિ મિત્ર રાવજી પટેલને શ્રદાંજલિ અર્પતા કાવ્યમાં કવિ ગતિ (Movement) ના કલ્પનને આ રીતે પ્રયોજે છે. 'ચાલ ચાસમાં મનનું વાવી રૂપ રાવજી કોબ્યો' (પૃ-૩૦), 'સીમ-રૂપ' (પૃ-૩૫) કાવ્યમાં કવિએ 'ખેતરમા લહેરાતાલીલા સરવરિયે...તડકા'ને દોડતો દર્શાવ્યો છે. 'ચામાચિડિયું પાંખ પસારીને ! પાંખના પડછાયામાં પૂરી ઉડતું રે' છે' (પૃ-૫૮) કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિમાં 'ચામાચિડિયાના કલ્પનનો વિસ્તાર કરી કવિ ચન્દ્રકાન્ત શેઠ આ પંક્તિમાં લખે છે.

“ચામાચિડિયું આંખે આંખે ઊડે,

ચામાચિડિયું સુરજ ડૂબાડી ડૂબે” (પૃ-૫૮)

કવિએ આ કાવ્યમાં ‘ચામાચિડિયા’ના કલ્પન દ્વારા ગતિના કલ્પનનો વિશેષ ઉદાહરણ કર્યો છે. તો તડકા વચ્ચે ચરતાં ઘેટાંઓને જોઈ કલ્પનને આ પંક્તિ સ્ફૂરે છે (ભૂખ્યાં મેઢાં તડકો કચકચ ચરતાં ચરતાં ચાલે, નમી નમીને પડછાયો સૂંઘી સૂંઘી ચાલે’ (પૃ-૪૯) આ પંક્તિમાં કવિએ ગતિના કલ્પનને અને ઇન્દ્રિયવ્યત્યય કલ્પનની સહોપસ્થિતિ કરી છે.

કવિ પૃથ્વી, આકાશ, ચંદ્ર અને સૂર્યના કલ્પનોને આ રીતે ગતિ આપીને પ્રયોજે છે. ‘પાને પાને ગગન ફરુકે, મધમધ મ્હેકે ભોમ’ આમાં કવિએ તેમની કવિતામાં ગતિના કલ્પન પ્રયોજ્યા છે.

શ્રુતિ કલ્પન (Audiable Image)-

‘મનના ખાલી ગોળા ગબડે-ખખડે...

ઘાતુની બે કીકીઓ ખખડે,

‘આંગળીઓમાં ખખડે લીલા ફળની સૂકી યાદ’ (પવન રૂપેરી પૃ-૬)

આ ‘ખખડે-સુણું’ (પૃ-૬) કાવ્ય આખુંયે ધ્વન્યાત્મક ભૂમિકાએ કવિએ રચ્યું છે.

“ઉંબર પરથી ફરી ગયેલાં પગલાં પંથે ખખડે,

આંખોમાંથી ખરી પડેલા આલ હવામાં ખખડે,

બંધ બારણે સેજે વાસી રાત અટૂલી ખખડે,

અશ્રુધારાથી વીંધી વાતો પીળી પીળી ખખડે” (પૃ-૬)

કવિએ ‘સવાર’ને ‘રણકતું’ એક કાવ્યમાં દર્શાવ્યું છે. જેમાં ધ્વન્યાત્મક કલ્પનનો વિનિયોગ થયેલો દર્શાવ્યો છે. ‘રણક્યા કરે સવાર’ (પવન રૂપેરી પૃ-૮૧) વળી કવિ એમ પણ કહે છે- ‘કિરણ કિરણથી મલમલ ઝીણો ઝમતો રે’ અણકાર’. વળી કવિએ ગગનને સરવર સાથે તુલના કરી એમાંથી પ્રગટતી વાણીને ધરતી પર પડઘાતી અને તે વળી મીઠા તડકામાં કવિએ વાણીને માણે છે! અને એમની ભીતરમાંથી ફૂંપળ અને કળી એકસાથે ફૂટી નીકળે છે. જૂઓ-

“રણક્યા કરે સવાર!

કિરણ કિરણથી મલમલ ઝીણો ઝમતો રે’ અણકાર

ચગે લ્હેરે પે લ્હેર ગગનને સરવર, એની વાણી,

પડઘાતી ધરતી પર મીઠા તડકામાં રહે માણી”(પૃ-૮૧)

ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠે ‘અવાજ’ (૫-૮૦) કાવ્યમાં અવાજના કાવ્યોને આ રીતે પ્રયોજ્યાં છે. ‘અવાજ:પાણીનો, ડોલનો, વાસણ વીંછળવાનો, ઢાવાની ક્રિયાનો, કોગળાનો ને નાક નસીકવાનો.

અવાજ:સાવરણી ફરવાનો, પડદો ફફડાવવાનો, બારી ખુલવાનો, કાગળ ઉડવાનો, કચરો પડવાનો ને પંખો ફરવાનો.

દ્રશ્યાત્મક કલ્પન (Visual Image)-

‘ઊડે મન’ (૫-૮૦) ગીતમાં કવિ દ્રશ્યાત્મક કલ્પનોને આ રીતે પ્રયોજે છે:

“સૂરજ ઊડતો પતંગિયાની પાંખે રમવા આવે,

સાત રંગના અજવાળાં તે પંખી ગાતાં લાવે!

કોયલના ટહુકારે જાગ્યું પ્રભાત વહેલું વહેલું.”

અહીં કવિએ ચિત્રાત્મકતા સર્જીને કાવ્ય સિદ્ધ કર્યું છે.

‘હિમાલય ચઢતાં’ (૫-૮૦) કાવ્યમાં કવિએ ગિરિશૃંગોને ‘શ્વેત મોગરાના ફૂલો’ સાથે સરખાવ્યા છે. અને ખડકાળ તટને ‘મોતી’ સાથે સરખાવ્યો છે. હવાને કોઈ આકાર નથી, દ્રશ્યાત્મક નથી તેમ છતાં કવિ કહે છે. ‘હવાય જાણે શુભ્ર બની રહે હિમથી અડતાં અડતાં’ અને ‘ઝાડી પથ’ વાદળીઓના રેશમ સ્પર્શથી ‘મૃદુલ બનેલો!’ કવિએ દર્શાવ્યો છે. ભાવક મનમાં હુબહુ ચિત્ર અંકાઈ જાય એ હદે કવિએ કવિતામાં ચિત્રાત્મકતા સર્જી છે.

આજનો માનવ સતત દોડતો રહે છે, ભમતો રહે છે, એવા સૌ અહીં પોતાની અંદરના જ મહાભારતમાં ભોગ બનતા રહેલા છે. કવિ આજના માનવીને લઈને કહે છે કે તેઓ આંખ ખુલ્લી રાખે છે પણ જુએ છે શુ? કાન ખુલ્લા છે, પણ સાંભળે છે શુ? અહીં તો હથેળીમાં જે ઝીલાય છે તે સીધું માટીમાં ઊતરી જાય છે, વળી માટી પણ કોરીકટ! આજના માનવીને સુધારવા પેલા મહાભારતના અઢારે અક્ષોહિણી આવીને મદદ કરે તોયે કશું વળે તેમ લાગતું નથી છતાં કવિનો આશય અંતિમ પંક્તિમાં બદલાય છે અને કહે છે,

“ને તેથી તો એ તાવણીને ભૂલવા,

કરીએ છીએ કંઈક કવિતા જેવું નશીલું,

ભીતરી મહાભારતીય ભીંસ વચાળે,

કોઈ ટીટોડીના બચ્ચાને બચાવતાં બચાવતાં.” (૧)

ચારેબાજુથી ભીંસાતા માનવીને ઉંબર જેવી સ્થિતિ થાય છે. નથી તે એમાંથી નીકળી શકતો નથી, અંદર રહી શકતો, ત્રિશંકુ જેવી આ સ્થિતિને કવિ એક રચનામાં પ્રગટ કરતાં કહે છે.-

“શુ નરસિંહના પ્રાકટ્યની પલ હજુ નહિ પટકી હોય?

અરે! અમારી હિરણ્યકશિપુતાનો ભેદણહાર!

કોઈ જાણતલ તો આવો!

હવે નથી વેઠાતી આ ઉંબર પર અમને જ

બાંધી રાખતી ભીંસ,

અમારાથી નથી બરદાસ્ત થતી,

આ ઉંબરિયાળ અવસ્થા.” (૨)

‘હાથ લંબાવવો નથી’ કાવ્યમાં કવિ મહેનત કરીને વાવેલા આમળાંને ચાખવાનું મન હતું પરંતુ તે થઈ શક્યું નહિ કારણ કે કવિ કહે છે કે અહીં સુધી આવ્યા પછી થાય છે કે આના કરતાં તો આમળાંને જ કોઈ ઠળિયામાં પાછા ધકેલી દેતો સાડું, આજનો માનવી મતલબી બન્યો છે, દિલ કઠોર થયું છે.

‘બોર ચાખતાં ચાખતાં જ, આ શય્યા’, પ્રહલાદની ઉક્તિ, ધ્રુવની ઉક્તિ, ‘અર્જુનને’ અને ‘એક બાળક, નામે અભિમન્યુ’ જેવી અન્ય રચનાઓમાં પણ કવિએ પૌરાણિક સંદર્ભોને આધુનિક શૈલીમાં કંડાર્યા છે અને કલ્પન કર્યું છે.

આ રીતે કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠે તેમની કવિતામાં કલ્પન અને પુરા કલ્પનનો વિનિયોગ કરી કવિતાને સિદ્ધ કરી છે.

પાદટીપ નોંધ-

જળ વાદળને વીજ’: ચંદ્રકાન્ત શેઠ ‘તેથી તો’ પૃ- ૫૦

જળ વાદળને વીજ’: ચંદ્રકાન્ત શેઠ ‘તેથી તો’ પૃ- ૨૯

ચેબોવની વાર્તાવિભાવના અને વાર્તાકલા

ડો. ભરત સોલંકી

ચેબોવનો જન્મ ૧૮૬૦માં એક ખેતમજૂરના પુત્ર તરીકે અને એક નાના વેપારીને ત્યાં થયો હતો. ચેબોવનું બાળપણ ભયાનક યાતનાઓ વચ્ચેથી પસાર થયું હતું. નર્ચા કૌટુંબિક ક્લેષોમાં વીત્યું હતું. તેનું મૃત્યુ ૧૯૦૪માં માત્ર ૪૪ વર્ષની વયે થયું હતું.

આપણે જાણીએ છીએ તેમ ટૂંકીવાર્તાનો જન્મ રશિયામાં થયો હતો અને એમાં પણ ટૂંકીવાર્તાના જનક તો ગોગોલને માનવામાં આવ્યા છે. જો કે જે રીતે રશિયામાં ગોગોલ તેમ એના જ સમવયસ્ક અને અમેરિકામાં જન્મેલા એડગર એલન પો પણ દર્શાવી શકાય, તે પણ એક સમર્થ વાર્તાકાર મનાય છે. પરંતુ આ બંને વાર્તાકારો પછી જે બે સમર્થ વાર્તાકારો યુરોપના બે ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં પ્રગટ થયા જેમના થાકી ટૂંકીવાર્તાનો વિશ્વભરમાં પ્રચાર-પ્રસાર વધું થયો જેમાંના એક ફ્રેંચ વાર્તાકાર ગાય દ મોપાસા અને બીજા વાર્તાકાર રશિયન એવા એન્તવ ચેબોવ. આ બંને સમર્થ અને સમકાલીન વાર્તાકારો દ્વારા ટૂંકીવાર્તાનું ચોક્કસ સ્વરૂપ અને માળખું બંધાય છે.

જે સમયમાં ચેબોવ ઉછેરે છે તે સમયે રશિયામાં મોટી ઉથલપાથલ થાય છે. સમાજવ્યવસ્થા અને રાજકીય વ્યવસ્થા પરિવર્તનનાં પ્રાંગણે ઊભી હોય છે. માનવીય યાતનાઓ ને સંવેદનાઓને સમજનારો એક વર્ગ તો બીજો તરફ યાતનાઓ કે પીડા ઊભી કરનારો વર્ગ આ વર્ગસંઘર્ષ, વર્ગવિગ્રહ, મનુષ્યની પીડા વેદના વ્યથા વેગેરેના પ્રભાવમાં ચેબોવ લખવાનું શરૂ કરે છે. ચેબોવ લખવાનું શરૂ કરે તે કેટલાંક પૂર્વજ સર્જકોના હાથે રચાયેલ વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપો એના અનિવાર્ય લક્ષણો નિશ્ચિત હતા પરંતુ ચેબોવનાં સર્જનકાળમાં જ્યાં માનવમૂલ્યો ઘડમૂળથી બદલાવા લાગ્યા ત્યારે ચેબોવ પણ વાર્તાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તનો સ્વીકારે છે, વાર્તા એના પરંપરિત લક્ષણોને છોડી તેમાંથી બહાર નીકળે છે. ટૂંકીવાર્તામાં જે આદિ, મધ્ય અને અંતનો આગ્રહ હતો તે ચેબોવનાં હાથે છૂટી જાય છે. આ વાતને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વાર્તામાં આકૃતિ કરતા અંતઃસ્તત્વનો મહિમા વધે છે. આ સંદર્ભે ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા અને તેની વિભાવનાની વાત કરીએ તો ધૂમકેતુ 'તણખો' કે આદર્શવાદી વિચારને વ્યક્ત કરતી વાર્તાઓ આપે, તો સુન્દરમ 'વાસ્તવ'ની વિભાવના આપી વાસ્તવદર્શી લખે, ત્યાં રા.વિ. પાઠક મનોવિશ્લેષણને કેન્દ્રમાં રાખે, પન્નાલાલ પટેલ જાનપદી પરિવેશ તો સુરેશ જોશી આકૃતિ કે રચનાને વધું જાળવે, ઘટનાને સ્થાને તિરોધાનનો મહિમા કરે, તો બીજો તરફ રઘુવીર ચૌધરી કે ચંદ્રકાંત બક્ષી જેવા વાર્તાકાર નારી ઘટનાપ્રધાન વાર્તાઓ લખે છે. આમ દરેક

વાર્તાકાર પોતાની આગવી વાર્તાવિભાવના જે ક્યારેક યુગપ્રેરિત હોય અથવા ક્યારેક સમર્થ સર્જકપ્રેરિત હોય તેને અનુસરી તે મુજબ વાર્તાઓની સર્જનપ્રક્રિયામાં રહે ચેખોવ પણ પોતાની આગવી વાર્તાવિભાવના લઈ પોતાની વાર્તાઓ સર્જે છે. તે આકાર કે રૂપરચનાને સ્થાને માનવીય સંવેદનાઓ ઉપર વધું ભર મુકે છે, ને છતાંય પેલું ‘વાર્તાતત્વ’ કે ‘કળાતત્વ’ તો ટકે જ છે પાછું ચેખોવની આવી વાર્તાવિભાવના સમજ્યા પછી તેની કેટલીક વાર્તાઓને તપાસવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો નીચે મુજબ તપાસી તેના વાર્તાકાર તરીકેના પાસાઓને ઉજાગર કરી શકાય.

ચેખોવની ‘ઈસ્ટર ઈવ’ વાર્તાના વિષયવસ્તુને જોઈએ તો તે વખતની માનવીય જડતા, રૂઢિચુસ્તતા, દાદાગીરી, વિચારશૂન્યતા વગેરેનો સરળ ને સહજ માણસો પર થતો હુમલો કે નિષ્ક્રમ તત્વોનો સત્ તત્વો પર થતો વિજય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. નિકોલોપ સાવ લાગણીહીન, અહંકારી સાધુઓ સાથે રહેતો હોય છે, જે પોતે લાગણીશીલ અને કવિહૃદય ધરાવતો વ્યક્તિ છે. જે વર્તમા સતત ઉપહાસનું પાત્ર બને છે. ઈ વાર્તાના અંતમાં મૃત્યુ પણ પામે છે, પણ આ જડ, અસંવેદનશીલ જગતમાં કોઈને શોક કે દુઃખ પણ થતું નથી. હા એક એવો નિકોલાયનો પ્રશંસક જે થોડી ઘણી સંવેદના ધરાવે છે તે આયરોનિમ છે જે પણ આવી જ દાદાગીરી કે જોહુકમીનો ભોગ બનેલ છે. તે નિકોલાયના મૃત્યુથી દુઃખી થાય છે. ચેખોવની બીજી વાર્તા ‘વો’ વિશે વિચારીએ તો તેમાં કારીગર વર્ગ કહો કે મજૂરી કરતો વર્ગ વ્યક્ત થયો છે. ગ્રિગરી પેમોફ આમ તો કામ પ્રત્યે રસ ધરાવતો, કુશળ, સ્વભાવે સરળ છે પરંતુ દારૂના નશામાં પોતાની જિંદગી બરબાદ કરે છે; અને દારૂ પીધા પછી તો મારવું, ઝઘડવું, કંકાશો કરવા ને પત્નીને પણ મારવી એજ એનો જીવનક્રમ બને છે. તેનું આવું બનવા પાછળ તેના જવાબદાર પરિબળોમાં આસપાસના લોકો, સમાજવ્યવસ્થા ને વાતાવરણને જણાવે છે, છેવટે પત્ની મૃત્યુ પામવાની સ્થિતિએ પહોંચે છે, તેની દયનીય સ્થિતિ જોઈ હવે તેનો અંતરાત્મા જાગે છે, પસ્તાવો થાય છે, પણ હવે ઘણું મોડું થયું હોય છે, હવે તો ભૂતકાળનાં દુષ્કર્મો કે વ્યસનોની સજા તેની સામે કડવું વાસ્તવ બાનીને ઊભું રહે છે.

‘વાન્કા’માં વાન્કાનાં જીવનની કરુણ કથા નિરૂપણ પામી છે. વાન્કા નામનો બાળક જે ઉંમરે માના ખોળામાં બેસી લાડ-પ્રેમ લેવાના બદલે, કે શાળાએ જઈ ભણતરના પાઠ ભણવાને બદલે, શૈશવમાં રમતગમતમાં આનંદ લૂંટવાના સ્થાને આલ્યાખીન નામના મોચીનો નોકર બને છે. તેની ઉંમર માત્ર નવ વર્ષની છે. ને તે ગજા ઉપરાંતની મજૂરી કરે છે. ક્યારેક નાની-મોટી ભૂલે કે વગર વાંકે માર પણ ખાય છે, ક્યારેક ક્યારેક વાન્કા પોતાના આગળના સુખી ભૂતકાળને વાગોળે છે, વર્તમાનની અસહ્ય પીડામાંથી ઉગરવા પોતાના દાદાને પત્ર લખે છે ને તે જ ઉગારશે એવી આશા સાથે વાર્તા પુરી થાય છે.

‘હેપિનેશ’ ટૂંકીવાર્તામાં ચેખોવે ભૌતિક સુખ પાછળની માનવીની ઘેલછા અને એ સુખની પોકળતાને ખુલ્લી પાડી છે. ખોઈને ખાવા-પીવામાં બધું સુખ લાગે છે. કોઈને આરામ કરવામાં સુખ લાગે છે. હકીકતમાં આ બધા સુખ માત્ર ભ્રમણા છે. અહીં મુખ્યત્વે ઘેટાં ચરાવતા બે ભરવાડને કેન્દ્રમાં રાખી આખી વાર્તા પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. દરેક માણસ પોતાનામાં પોતાનું સુખ જ શોધે છે, પરંતુ સાચું સુખ બીજાને સુખી કરવામાં, સુખ જોવામાં ને સુખ વહેંચવામાં રહેલું છે, તેવી પ્રતીતિ વાર્તાના અંતે પ્રગટ થાય છે.

‘વોર્ડ નં-૬’ ચેખોવની ખૂબ જ જાણીતી બનેલી વાર્તા છે. ‘વોર્ડ નં-૬’ વાર્તાનો નાયક રાગીન એક બુદ્ધિશાળી સેવાભાવી અને સરળ સ્વભાવનો ડોક્ટર છે. તેની જે હોસ્પિટલમાં નિમણુંક થઈ છે તેને વ્યવસ્થિત કરવાની તેની અહેમ ઈચ્છા છે, કેમ કે તેમાં જ્યાં ત્યાં ગંદકી ને કચરાના ઢગલા પડ્યા છે, પોતે અહીં નિમણુંક પામ્યો ઈ પહેલાં અહીં જે ડોક્ટર હતો તે રખાતો રાખતો, નર્સો સાથે દુવ્યવહાર પણ કરતો. અહીં કચરાની ગંદકી ને માનવચિત્તમાં રહેલી કામનાની વાસનાની ગંદકી સહોપસ્થિતિ સર્જે છે. આટલી મોટી ને વકરી ગયેલી ગંદકી દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરતાં કરતાં જ નાયક થાકી જાય છે, ઉદાસ બની જાય છે, અહીં સારું કરનાર જ પીડા ભોગવે છે જે વિચારે છે તેને વ્યથા જ ભાગમાં આવે છે. ‘જિંદગી એક કડુણ સકંજો છે’ એવું નાયકને અંતે ભાન થાય છે, આમ આ વાર્તામાંથી પસાર થતાં આપણને ‘સિસિફસ’ જે ‘ઓડીસ્ત’ જરૂર યાદ આવે. જન્મ અને મરણની વચ્ચે જીવન અલ્પ છે, પણ પીડાઓ પારાવાર છે, તેની આ વાર્તા બને છે.

આમ આ અને આ ઉપરાંત ‘ધ ડાર્લિંગ’, ‘ઢ લેડી વિથ ધ ડોગ’, ‘ધ કોરસર્ગલ’ કે ‘કેમેલિયોન’ વગેરે જેવી વાર્તાઓમાંથી પણ પસાએ થતાં ચેખોવની વાર્તાકાર તરીકેની વિશિષ્ટ ચેતના ઉજાગર થાય છે, માનવજીવનના ને મહદંશે તો જીવન એટલે દુઃખ, દર્દ, પીડાની પરાકાષ્ટા એવા ભાવને સર્જકચેતના વધું અસરકારક રીતે પ્રગટાવે છે.

સંદર્ભગ્રંથ:

એન્તન ચેખોવની લઘુકથાઓ: સિદ્ધાર્થ છાયા

ચેખોવની શ્રેષ્ઠવાર્તાઓ: અનુ. જયંત પાઠક, રમણ પાઠક.

‘પ્રબોધ બત્રીસી’: એક અવલોકન

ડૉ. અમૃત પરમાર

ગુજરાતી વિભાગ, એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ

અમદાવાદ - 9.

લૌકિક સાહિત્યમાં માંડણનો પ્રબોધ બત્રીસીએ ખાસ ધ્યાન ખેંચનાર ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથની ભાષા જોતાં તે સં. 1600ની આસપાસ રચાયો હશે એમ લાગે છે. એમાં ગૂંથેલી કહેવતો અને અને તેની ભાષાઓ જનસમાજનું દૃશ્ય છે.”

આ શબ્દોમાં ‘પ્રબોધ બત્રીસી’નું પ્રથમ સંપાદન કરનાર સ્વ. મણિલાલ વ્યાસના (વિ. સં. 1986) આ ઉપર જોઈ શકાય છે કે, કવિ માંડણ 1600ની આસપાસ થયો હશે.

પ્રેમાનંદની જેમ એની કૃતિઓમાં કયાંક સાલવારીનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી, પણ એની પછીના કવિઓમાં એની અસર જોવા મળે છે, જેમ કે, જ્ઞાની કવિ અખો.

માંડણ વિશે મળતી માહિતીમાં પદ્મનાભ અને નરસિંહ તથા કર્મણ મંત્રીનો તે સમકાલિન હશે અને પશ્ચિમ મારવાડ કહી શકાય એવા આબુની ઉત્તરે આવેલા શિહોરીનો એ રહેવાસી અને બંધારા જ્ઞાતિનો હશે, એ વાત મનાય છે. વળી એની કાવ્ય પંક્તિમાં માતાનું નામ ‘મેધુ’ અને “હનુમંતાખ્યા”માં જણાવ્યા મુજબ પિતાજીનું નામ હરિ છે, તો કેટલાક લોકો આ શિહોરીને સૌરાષ્ટ્રનું શિહોર પણ ગણે છે.

શિહોરી સારણ સાનિધિ કરી કથા આવી મન સિદ્ધિ.

આ આવ્યું ફૂલે બંધારા તણઈ લીધું જનમ કૃત આપણઈ.

માતા મેધુ, ઉદરિનિવાસ, વૈષણવજન સહનું દાસ

સત્યઈ ફૂડઈ મિશિ પંડણ મુખિ હરિનામ આવશિ

કવિનો પરિચય આપવા માટે આટલી માહિતી પુરતી છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું મુખ્ય સ્વરૂપ પદ્યમાં જ ખેડાયું છે. એનાં અનેક ઉદાહરણો છે અને અપવાદ રૂપ જ ગદ્ય, જે આપણા વિશાળ સમય પટમાંથી મળે છે. એ જ રીતે આપણા આ કવિ માંડણ બંધારાની આ જાણીતી કૃતિ ‘પ્રબોધ બત્રીસી’ પણ અલગ-અલગ વિષયવસ્તુવાળાં બત્રીસ કાવ્યોમાં વિભાજિત જોવા મળે છે. દર એક વિષયવસ્તુવાળા કાવ્યમાં 20 કળીઓ જોવા મળે છે.

એવાં બત્રીસ કાવ્યો સ્વતંત્ર વિષયવાળાં છે. એટલે જ એને ‘પ્રબોધ બત્રીસી’ એવું નામ આપ્યું હશે, એ મનાય છે.

‘પ્રબોધ’ શબ્દમાં મુખ્યત્વે બોધ જ છે. એ જમાનાના અભણ અને શ્રદ્ધાળુ લોકોને કાવ્ય અને કથાની સાથે ઉપદેશ આપવાનું પણ એક મુખ્ય પ્રયોજન કવિએ કર્યું છે. શિષ્ટ - સાહિત્યના પ્રયોજનમાં પણ મહત્વનું ગણાય છે, ઉપદેશ આપવો બોધ આપવો.

આમ આ કવિની અન્ય કૃતિઓ પણ મળે છે. જેવી કે, રામાયણ, રૂકમાંગર આખ્યાન અને ‘હનુમંતાખ્યાન’ અને અન્ય પણ એ એક જ મુખ્ય કથા આધારિત છે. જ્યારે આ કૃતિ જે માત્ર બત્રીસી અલગ કાવ્યોમાં તે આપેલી છે, છતાં સુંદર અને મહત્વની બની રહે છે.

‘પ્રબોધ બત્રીસી’ એ 20-20 ષટ્પદી ચોપાઈની 32 વીંશીઓમાં રચાયેલાં જ્ઞાનમૂલક કાવ્યો છે. જેમ અખાના છપ્પાઓમાં ભિન્ન-ભિન્ન અંગોમાં સમાજના ચિત્રને ઉપસાવતી સાચી સમજદારીની શિખામણમૂલક જ્ઞાનગોષ્ઠિ મળે છે. તેવી રીતે મધ્યકાલનાં અન્ય કોઈ પણ કવિ પાસે મળતી નથી અને અખો મૂળ તો માંડણ પછીના સમયમાં થાય છે, એટલે આ ઉપદેશની રીત તો માંડણની જ છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી અને અન્ય કવિમાં થોડી છતાં નરહરિમાં જોવા મળે છે. માંડણે તો સમાજનો ઉચ્ચ કોટિનો અભ્યાસ કર્યો હશે, એવું માની શકાય છે.

એણે એના આ કાવ્યોમાં 400 થી 500 જેટલી ગુજરાતી કહેવતો વણી લીધી છે અને એનું ભાષા પરનું પ્રભુત્વ બતાવે છે અને તેની દરેક વીંશીમાં ઊંડાણનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ રહેલું જોવા મળે છે. અખા પૂર્વેના બધા જ પ્રકારના અનુભવ માંડણને થયા હશે, એવું પણ માની શકાય છે.

“પાખંડીલ ગુરુ માથઈ કર્યા, વાચી વેદ ઉપટિ સાંચર્યા” ધર્મ તણી હાડીય નવિ સર્યું ઉપરી અતિ ધન વાવર્યું મિથ્યાણપિ અખા સંચમી, લઈસી કેડી પાડી ની ગમી.”

આ કડીમાંથી આપણને માંડણને થયેલો અનુભવ અને અખાનો અનુભવ અખો જ લાગે છે. આમ સમાજ દર્શન, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને વ્યવહારજ્ઞાન માંડણમાં વિશેષ જોવા મળે છે.

આટલી વાત કર્યા પછી આપણે તેની બત્રીસી રચનાઓમાં કેટલા નમૂનામાં કાવ્યોની પંક્તિઓ જોઈએ તેમાંથી તેનું જ્ઞાન ચાલુ થાય છે.

માંડણની કવિતાની વાત કરીએ તો પ્રબોધ બત્રીસી એ કવિના પાકટ વચની કરેલી અને ઉપદેશપ્રધાન કૃતિ લાગે છે. આ ઉપદેશાત્મક કાવ્યમાં કવિના સંસારજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન કળવાઈ રહ્યા છે. એ કવિતા એ એ જ માતા તો ? લોકપ્રિય બની હશે, એવું લાગે છે. એની એક એક કાવ્ય રચનામાં તત્ત્વજ્ઞાન અને અનુભવ તથા ઉપદેશની ધારાઓ ફૂટતી જોવા મળે છે. એની આ

રચનાઓમાં અખંડ જ્ઞાનગંગા વહેલી જોવા મળે છે. એની ભાષામાં નિર્મળતા અને તેના વ્યક્તિત્વમાં બને એટલું શુદ્ધ જ્ઞાન રજૂ થતું જોવા મળે છે. એટલે કે, તેના આ વશી રમી, બત્રીસ કાવ્યો જાણે જ્ઞાન કમળ ન બનતું હોય ?

એની કેટલીક વીશીઓના દાખલાઓ જોઈએ તો જણાય છે કે, તેની રચનાઓમાં કેવી ગુણવત્તા જોવા મળે છે !

ભક્તિવીશીમાં કવિ તેના સમયના શ્રોતાઓ કેવા હતા, તે રજૂ કરે છે કે,

‘ખિણ સાંભળવા શ્રૌતા મિથ્યા,
જાણે તિલ કોદ્રવમાં ભલ્યા !
તેની છાયસિ ન ધાણી હોળ,
વાંચિ વ્યાસ ન બુઝઈ કોઈ !
ઈમ કરતાં તે નચિ છુટિઈ સેવંતરાં ડાંગિ કુટીઈ.

(ભક્તિવીશી)

અહીં આપણને અખાની પણ યાદ આવી જાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમ વીશીમાં કવિ બની એક કાવ્ય,

“ઘરમાં જ દેવ-દેવી તુલ્ય માતા-પિતાને અર્પું જ
રાખીને મુવા પછી તેમને વરાઓથી સંતોષવા”
મુખ પ્રયત્ન કરનાર એક કુપુત્રનું ચિત્ર અહીં રજૂ કરે છે.

‘માતા-પિતાને મેલ્ટી દીકરુ પૂજઈ દેવ કરે બહુ બૂરુ’

માઈબાપ મૂઆ ટળવલાઈ જાત્રઈ દિધુ અંજલિ

જીવતાં પણ ના હાર નવિ કર્યો, ઘર બાલીને તીરથ કર્યો’ (ગૃહસ્થાશ્રમ વીશી)

આ પંક્તિઓમાં આપણને ઉપદેશ કવિતા અને કહેવતનો ત્રિવેણી સંગમ જોવા મળે છે.

‘રસના રામ વિના મોકલી, ચતુર્ભૂજ વિણ બહુ ચલી

પગ પિતાંબર વિપુ બહુ પલ્યા, કર કેશવ પણ વિધિ વલ્યા,

ફૂડિધામસ્ત કાયા ખઈ, જછીવાઈ ત્યાં શીખઈ જઈ

(ઘન વીશી)

જીવનભર આરામ ન કરનાર અને શુષ્ક જીવન જીવનાર તથા ન નકરવાતા કામ કરજનશને કવિ કેવો ઉપદેશ આપે છે, તે પણ જોવા મળે છે.

તો કવિએ કહેવતોમાં ઉપયોગ પણ એની વાણીમાં સરસ રીતે કર્યો છે અને છતાં એ ઔચિત્યથી જરાયે આઘો ખસ્યો નથી તો સંસારની સૂક્ષ્મ બાબતોને પારખવામાં પણ એની દૃષ્ટિ મૂકી નથી.

ભૂખ્યું વેચિ મહિલા આપણી, કુમાગી કુધારા ભણી'

(અદભૂત વીશી)

કવિને તો પ્રવાસનું અનુભવપણું હશે એ વાત એની એક રચનામાં જોવા મળે છે. તે જોઈએ તો,

'બહુ તીરથ મઈ નોમાં કરી, બારે વરસે ગોદાવરી

તોરા ચરણ શરણકૂલ શીઘ્ર અગ્નિ ધૂત તત્કાલિ વીઘ્ર

એ મગ એણઈ નીરિ ચડઈ તવ પદ શરણે આવું રડઈ'

(શરણ વીશી)

તો એક કાવ્યમાં કવિ નાગરોની મૈત્રીમાં કેવાં વખાણ કરે છે, તે જોઈએ.

વિષ્ણુ ભક્તિ તણાઈ નાદરી, જાણ્યું ગોઠિ કરી નાગરી

(સંતોષ વીશી)

પોતાનાં માનવભવ પ્રતિ એને તેમાં એ પોતાની પોતાની વિષ્ણુભક્તિ પ્રતિ કવિને કેટલો સ્નેહ છે, તે બતાવે છે.

લખચોરાશી ઘટિયાદેહ માનવભવસુ અધિક સમેહ

(રાજનીતિ વીશી)

કવિ "વૈરાગ્ય વીશી" તો વૈરાગ્યમયનું છે. તીવ્ર સચોટ વિરાગ રસ એમાં રજૂ થાય છે. ભક્તને વૈરાગ્ય જગાડે છે.

'પ્રબોધ બત્રીસી' એ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં એક આગળ પ્રકારની ભાત પાડતું કાવ્ય છે. આ પ્રકારની કાવ્ય પરંપરા નથી. અલબત્ત, શામળ અને અન્ય કવિઓનાં 'સિંહાસન બત્રીસી' જેવી અંકવાચક કાવ્યો જોવા મળે છે. જેમ કે, ચાલીસા, પ્રેમપચ્ચીસી વગેરે એવી રીતે અહીં બત્રીસી સ્વતંત્ર કાવ્યો જોવા મળે છે અને તે દરેક કાવ્યોમાં કવિએ એ વખતના સમાજ જીવન અને

માન્યતાઓ, રીતરીવાજો વગેરે ધ્યાનમાં રાખીને બોધ આપ્યો છે. એ ધર્મના લીધે તેણે 'પ્રબોધ બત્રીસી' એનું નામ આપ્યું છે.

આ બત્રીસ કાવ્યોમાં કેવા વિષયો છે, તે જોઈએ તો ભક્તિવીશી, ગૃહસ્થાશ્રમ વીશી, હાસ્યવીશી, મૂર્ખવીશી, અભૂતવીશી, રાજનીતિવીશી, બોધાવિહલન વીશી, ધન વીશી, સાધારણ વીશી, યુક્ત વીશી, હૃદયવીશી, વૈરાગ્ય વીશી, લોકપીડા વીશી, કૃષ્ણ વીશી, યોગવિદંબન વીશી, ભૂતભાવના વીશી, શરણવીશી, સેવાવીશી, અપદર્શન વીશી, જીવન વીશી, ચંદનવીશી, પ્રેમવીશી, સદાનંદ વીશી, સ્મૃતિ વીશી, સંતોષ વીશી, આમ કુલ બત્રીસ કાવ્યો છે.

ભાષા અને કવિત્વ પણ એક સિદ્ધ કવિની કક્ષાએ પહોંચે છે અને વિષયના વૈવિધ્યને પણ અનુભવ અને સમાજદર્શનનો લાભ મળે છે. શબ્દો, કહેવતો પ્રાસ, એની સાથે કાવ્યતત્ત્વ અને ઉપદેશ એ બધી વસ્તુ વણાય છે. આ બત્રીસી કાવ્યોમાં.....

જો કે આપણી વાત કર્યા વગર પણ એ સ્વીકારવું પડે છે, કેટલીક મર્યાદાઓ પણ છે. જેમ કે, સમાજના ચીલાચાલુ વિષયો, લાલિત્યનો અભાવ, પ્રચૂર લોકભાષા છીછરી સર્જનકલાના કારણે જ આ કૃતિ લોકપ્રિય બની નથી. છતાં ધૂળમાં દટાયેલા ધન જેવી આ રચનાઓને સર્જનાત્મક દૃષ્ટિએ ન્યાય મળે તો તેનું પોત પ્રકાશે તેમ છે.

(પ્રબોધ બત્રીસી- માંડણ બંધારો. સં: બહેચરભાઈ પટેલ, પ્ર.આ: ૧૯૭૫ , પ્ર: અશેષ પ્રકાશન,
બોરસદ)

‘વનવનનાં પારેવાં’માં પ્રગટ થતું ઉત્તર ગુજરાતનું સમાજદર્શન

ચૌધરી ફેનીલકુમાર ભરતકુમાર

પીએચ.ડી. સ્કોલર.

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ.

‘વનવનનાં પારેવાં’ એ કેશુભાઈની પ્રથમ નવલકથા છે. ગ્રામ્ય પરિવેશને રજૂ કરતી પૂર્ણ જાનપદી નવલકથા છે . કથાની ગૂંથણીમાં લેખકે અલગ જ અભિગમથી કથાનો ઘાટ બદલ્યો છે. કહેવાય છે કે પ્રેમ કરનારાઓમાં એ પ્રેમની મંઝીલ પ્રાપ્ત ન થાય તો નિષ્ફળ પ્રેમી કદાચ આત્મહત્યાનું પગલું ભરે. વળી બે પ્રેમીઓ વચ્ચે દુવિધા ભાવે ઝૂરતી નાયિકા પણ આવું પગલું ભરી શકે, પત્ની અને પ્રેમિકા વચ્ચેના સંઘર્ષને જો આપણે પ્રણયત્રિકોણ ગણીએ તો એનુય પરિણામ કણ આવી શકે, બે પ્રેમીઓ એક પ્રેમિકાનાં આશિક હોય અને બે માંથી એક બાજુ મારી જાય, તો બીજો આત્મહત્યા કરવા તરફ પ્રેરાય. એવું પણ બને કે પ્રેમી, પ્રેમિકા અને ખલ પાત્ર વચ્ચેનાં ત્રિકોણિયા યુદ્ધમાં એકાદ મરે પરંતુ બબ્બે સુંદર, સુશીલ પ્રેમિકાઓનો સફળ પ્રેમી આત્મહત્યા કરી મુક્ત બની જાય એવું આયોજન ફક્ત કેશુભાઈ જ કરી શકે. ‘વનવનનાં પારેવાં’ એ એક ચીલાચાલુ રોમેન્ટિક ગ્રામ પ્રણયકથા નથી. તે હંતી અને સીતા જેવા પાત્રોથી ઘડાતી કથા છે અને તે સત્કાંતિકાળની આદિવાસી અંચલની કાંતિકથા છે. ‘ગુજરાત મિત્ર’માં પ્રગટ થયેલી આ નવલકથાને ભગવતીકુમાર શર્માએ ‘મોટી અપેક્ષાઓ જગાડતી માંસલ જાનપદી નવલ’ તરીકે પોંખી હતી. આ નવલકથાનો નાયક ‘કલજી’ પીર છે, વીર છે, દેખાવડો છે, સજ્જન છે. કથા પ્રવાહ પર એનો કોઈ પ્રભાવ પડતો નથી. તો આ તરફ બબ્બે નાયિકાઓ એના પર જાન ન્યોછાવર કરે છે પરંતુ અસહાય પરિસ્થિતિનો ભોગ બનેલો તે અંતે થાકીને આત્મહત્યા કરવા પ્રેરાયો છે. આવો અંત જ આવી ગ્રામનવલનો ધ્વનિ બદલી નાખે છે. આ કોઈ સામાન્ય પ્રણયત્રિકોણવાળી ગ્રામ પ્રણયકથા ન બની રહેતાં માનવમુક્તિની સમર્થક કૃતિ બની રહે છે. આ કથા સુધારકવાદને કેન્દ્રમાં રાખીને નથી લખાઈ, પરંતુ જાતિ-જ્ઞાતિના બંધનોના પરદાને દૂર કરીને બાહ્ય દુનિયાનો માર્ગ સૂચવતી આદિવાસી અંચલને રજૂ કરતી લખાઈ છે. કથામાં બે નાયિકાઓ વચ્ચે કોઈ સંઘર્ષ નથી. આ એક બાહ્ય સંઘર્ષરહિત કથા છે, છતાં પૂર્ણ કદની છે, કારણ કે સૂક્ષ્મ, તીવ્ર માનસિક સંઘર્ષ પ્રસંગે-પ્રસંગે પ્રગટતો રહે છે, જેના બાહ્ય કારણોમાં અલબત્ત પ્રેમસ્પર્ધા નથી પરંતુ સમાજનું પછાતપણું જ છે. આ કથામાં ગ્રામપ્રદેશમાં આજેય પ્રવર્તતા વહેમ, અંધશ્રદ્ધા, મંત્રતંત્ર આદિ ધર્તિગોનું પ્રાબલ્ય તેમજ પોકળપણું લેખકે ખુલ્લું પાડ્યું છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં ચાલતી આવી ખોટી માન્યતાઓ તરફ લેખકે આ નવલકથા દ્વારા પોતાનો પ્રકોપ વ્યક્ત કર્યો છે.

સમગ્ર કથાનકમાં અંતે બે પ્રેમિકાઓનો સફળ પ્રેમી આત્મહત્યા કરે છે. આવી મૂકિત પાછળનો પ્રેરક વિચાર રજૂ કરતો કલજી કહે છે, “આજે હું આઝાદ કલજી છું, કોઈ સાધુ - મહાત્માના બટકાં પર ઊછરેલો, કોઈના બળજબરીથી સર્જાયેલા મોહબંધનોમાં ફસાયેલો પેલો તુચ્છ કલજી કટારા નહીં ..! ખૂબ વિચાર કર્યા પછી ઈશ્વર, ધર્મ, માનવી, ગુરુ, પિતા નથી સમાજને ધૂતી નાખનાર સાધુ બનવાનુંય મને રૂચતું નથી. હું મારી જાતને જ છેતરી શકતો ના હોઉં , ત્યાં સમગ્ર સૃષ્ટિને કેવી રીતે છેતરી શકું? આજે હું ખૂબ આનંદમાં છું. કારણ કે હું. મુક્ત થઈ રહ્યો છું .. સુખી તે કેટલો ! આ વિશાળ મેશ્ચો સરોવર જેટલો ... શુદ્ધ સ્વરૂપે બસ હું, અને હું જ છું.”

કલજીને જ્યારે સાધુ વિજયદાસ આદેશ કરે છે કે, “ તારે હંતી જોડે જ લગ્ન કરવાનાં છે ! અને એનાં થોડા જ દિવસ અગાઉ તે મનોમન સીતા પાંડવને વરી ચૂક્યો છે, ત્યારે સદાનાં આજ્ઞાપાલક એવાં કલજીને પોતાની મજબૂર સ્થિતિનું ભાન થાય છે. જોઈએ ..

“હું કલજી કટારા નથી. હું ગુલામ છું. ધર્મનો ગુલામ. ખાખચોકનો ગુલામ, સાધુ વિજયદાસનો ગુલામ... આખી આલમનો ગુલામ.. એ કહે એ મારે કરવાનું, એ સૂચવે તે છોકરીને પ્રેમ કરવાનો ... ! આ કેવો ન્યાય ? શું ઈશ્વર અને રૈયતને દીનહીન , ગુલામ દશામાં જ રહેવા દેવામાં શ્રેય માને છે? એવું જ હોય તો, એવો ઈશ્વર પણ શા કામનો?”

આવા કરૂણ અંત સાથે આ ગ્રામનવલનો આખો ધ્વનિ જ બદલાઈ જાય છે. એ કોઈ સામાન્ય પ્રણય ત્રિકોણવાળી ગ્રામ પ્રણયકથા બની રહેતી નથી. આ તો એકદમ માનવમુક્તિની સમર્થક કૃતિ તરીકે ઉપસી આવે છે. સાથોસાથ નવું પરિણામ પણ ધારણ કરી લે છે, માત્ર કલજી જ નહીં, એનાં તમામ જાતભાઈઓ આઝાદીનાં પાંત્રીસ વર્ષ પછી પણ ગુલામ છે, દીનહીન છે, પછાત છે. ઉજળિયાતો એની કાયાને જ નહીં, કામિનીઓને પણ ઈચ્છા મુજબ રગડે છે, નાયક તો જાણે આજ્ઞા પાળવાં જ જમ્યો હોય એમ જીવે છે, માત્ર મનુષ્યની જ નહીં, દેવો અને ભૂતપ્રેતનો પણ તે આજ્ઞાપાલક છે, કારણ કે એ અંધશ્રદ્ધાળુ છે. કલજીના મરણોદગારથી એક સામાન્ય પ્રણયકથા આમ ગુલામોની મુકિતની ગાથા બની જાય છે. કેશુભાઈની આ જ તો ગજબની કલાસિદ્ધિ છે!

ભારતના ગામડાઓ હવે પેટલીકર કે પન્નાલાલના ગામડા રહ્યા નથી. અરે, સાધુઓ પણ આ કથાનાં વિજયદાસજીની જેમ પલટાઈ ગયા છે. કેશુભાઈની આદિવાસી નાયિકા તો બોલી શકે છે, તેય અંગ્રેજીમાં કે “બ્લડ ઈઝ ધિકર પેન વોટર” છતાંય આપણે જોઈએ છીએ કે આદિવાસીઓ આજેય પછાત છે, શોષિત છે, મજબૂર છે અને એથી દુઃખકારક બાબત એ છે કે, હજી આજે પણ આ દેશમાં જ્ઞાતિનાજાતિના ને ધર્મના ભેદો અને વાડાઓ એટલા જ મજબૂત ને અતૂટ છે. કલજીને અમુક અંશે એ નડે છે. આમ, આવી અનેકવિધ મેઘધનુષી ધ્વનિ છટાઓ છતાં, ‘વનવનનાં પારેવાં’ કોઈ ‘ગ્રામ્યલક્ષ્મી’ જેવી ગ્રામસુધારક યા આદિવાસી સુધારક હેતુલક્ષી કથા નથી, એ તો એક શુદ્ધ કલાકૃતિ જ છે.

નવલકથાનું દ્વાર જ નાગધરાના પાણી ઓળંગતી નાયિકા હંતીના રૂપવર્ણનથી જ ખુલે છે. સાથોસાથ પહાડી પ્રદેશની રૂમઝૂમ, વરસાદી સાંજનું તે મેશ્વોના છલછલ વહેતા પાણીનું વર્ણન પણ લેખક છૂટક છૂટક લિસોટા દ્વારા ઠોરતા જાય છે. નદી ઓળંગી ચૂકેલાં બાપદીકરીને ભીલો પડકારે છે, અસહાય ડોસો ચમકે છે ને હતી હોલાની જેમ ધુજી ઊઠે છે, ત્યાં ચોકીમાંથી કલજી કટારા ભીલોને પડકારી, બાપદીકરીને આશરો આપે છે. જેમાં પ્રથમદષ્ટિએ નાયક -નાયિકા એકબીજાના પ્રેમમાં પડે છે. અડીખમ બ્રહ્મચારી જેવો કલજી ચોકીઠાર આમ કદાચ જીવનમાં પ્રથમ વાર જ સ્ત્રી તરફ અભિમુખ બને છે અને એના સ્વપ્નો જાગી ઊઠે છે. એ વેળાએ જ એને બાળપણની એક પ્રેમસ્મૃતિ - સુંદરી સપનામાં સતાવવા આવે છે. આ સ્વપ્નસુંદરી કલજીનાં સ્વપ્નમાં અણધારી જ આવીને કહે છે “મને વીસરી ગયો, પ્રિય? હું તારી સાત ભવની સહચરી...” અને આમ બીજી નાયિકાનો ચિત્રમાં પરોક્ષ પ્રવેશ થાય છે.

હંતીને પણ કલજી ગમ્યો છે, પરંતુ એને માટે તો એ કેવળ ખાલી સ્વપ્ન જ છે. કારણ કે હંતી પટેલ છે, જ્યારે કલજી આદિવાસી! પણ આપણા લેખક તેમના અલગ જ સ્વભાવથી તેની દિશા બદલે છે. હંતી મેશ્વોના મેળેથી ઘરે પાછી ફરતાં બાપથી છૂટી પડી. રસ્તે આવતાં મોસાળમાં થોડા દિવસ રોકાઈ જાય છે. મોસાળમાં એના બીમાર મામાનો જવાન ટિકરો માઘો એ બે જણા જ છે એટલે મામાની સંભાળ નિમિત્તેય હંતીને થોડું વધારે રોકાવું પડે છે. માઘો આમ તો સજ્જન છે, પણ એક મોડી રાતે શરાબ ચઢાવીને ઘરે પાછો ફરે છે ત્યારે અસ્તવ્યસ્ત લૂગડામાં ઊઘતી હંતીને જોઈ તે વિવશ બની જાય છે. અહીં સજ્જકે મામા -ફોઈના ભાઈ બહેન વચ્ચે સંભોગ કરાવ્યો છે! જે કે એવી કોઈ વસ્તુતઃ સનસનાટી ખાતર નહીં, પરંતુ કથાને અનિવાર્ય વેગ આપવા જ આવો વિચાર મૂક્યો છે. આ બનાવથી જ કથામાં આપત્તિનાં વાદળ ઘેરાવા શરૂ થાય છે, આ કૃત્ય હંતીનો મામો ને માધાનો બાપ જોઈ જાય છે અને એના આઘાતથી જ ફાંસો ખાઈને મૃત્યુ પામે છે, નવલકથામાં બે નાયિકાઓ વચ્ચે કોઈ સંઘર્ષ નથી. સમાજનું પછાતપણું જ છે, જેમ કે, અકાળે અવસાન પામેલા હંતીના મામાનું ભૂત થયાની અફવા કે હંતી ગર્ભવતી બન્યાની ઘટના. અહીં ઉત્તર ગુજરાતમાં પ્રવર્તતાં સમાજના દર્શન અવશ્ય થાય છે. મામાને ભાણી પ્રત્યે એટલું તો તીવ્ર વાત્સલ્ય હતું કે, એ પ્રેતાત્મા જીવાન છોડીઓ પાછળ “ભાણી - ભાણી” કરતો ભમે છે ને વળગે છે ! આથી ભયભીત એવા ગામલોકો બિચારી હંતીને મેણા મારતા બેફામ ગાળો સંભળાવે છે. જેમ કે એક સ્ત્રી બોલે છે કે “ચ્યાં ઘલાઈ રહ્યો તો પીટયો બલ્યાડો? ઈની ભાણીઓ ચ્યાં નથી ફાટી પડી તે બીજીઓને જઈ જઈને વળગ સ!”

આ સાંભળી રોષે ભરાયેલી હંતીથી બોલાઈ જાય છે કે “શાંદી ન જેભણા તો નથી કરી નાંશ્યા કે મારા મમાએ?...”

અહીં પ્રયોજાયેલો ‘જેભણાં’ એટલે ગર્ભવતી કે સગર્ભા વળી, ખૂબી એ છે કે જ્યારે ખુદ હંતી પોતે જ, એ જ મામાના પુત્ર માધા વડે સગર્ભા બની ચૂકી હતી, પરંતુ એને હજી

એ વાતની જાણ જ નહોતી. કથાને અંતે કલજી આત્મહત્યા કરે છે તેની પાછળ પણ પરોક્ષ રીતે ખૂબ દૂરનાં સંદર્ભે પણ, અહીં આદિવાસીઓની મુકિત માટેની કલજીની શહીદી જ લેખક સૂચવી જાય છે કારણ કે, વચમાં અમલદાર મહેતા સાહબનો આદિવાસી યુવતિઓ સાથેનો અનહદ રંગરાગ ખુદ કલજીની જ હાજરીમાં આલેખીને લેખકે આદિવાસીઓની અવદશા દર્શાવી છે તથા કલજીની આદિવાસી અસ્મિતા જાગ્રત પણ કરી છે.

આ નવલકથામાં ગ્રામીણ પ્રદેશમાં પ્રવર્તમાન વહેમ, અંધશ્રદ્ધા તથા મંત્ર-તંત્ર જેવા ધર્તિગોનું પ્રાબલ્ય તેમજ પોકળવાનું એમ બંને ગોવા ભૂવાના પાત્ર તેમજ પ્રસંગ વડે, ભૂતપ્રેત વગેરેના પરચા દ્વારા સચોટ રીતે ભારોભાર કલાત્મક વૈચિત્ર્યથી દર્શાવાયું છે. એવો જ ઉલ્લેખ શ્વેત અને રાતા કમળની પ્રતીકાત્મકતાનો કુશળ વિનિયોગ પણ અહીં કરી શકાય.

પ્રસ્તુત નવલકથામાં લેખકની કળાને આવકારતાં મફત ઓઝા લખે છે કે, “સાબરકાંઠા અને એ પૂર્વે ગઢવાડાનાં જંગલોમાં સતત રઝળપાટ કરીને, પ્રકૃતિના અઢંગ પ્રેમી તરીકે કેશુભાઈએ ચડતી જુવાનીનાં રતૂમડાં વર્ષો ગુજાર્યા છે. વન્યસૃષ્ટિ સાથે ગજબનાક તાદામ્ય સારીને એમણે શબ્દોમાં જીવતું કરી મૂક્યું છે . એક લીલુંછમ કલરવંતુ જંગલ, કલજી સીતાપાંડવને જ્યાં મળવા જાય છે એ પ્રદેશનું તથા એ રૂપાળા રાત્રિપ્રહરનું વર્ણન અત્યંત રમણીય તથા ઇન્દ્રિયાસ્વાદ્ય છે. એવું જ મનોહર વર્ણન ભેટાલીની ઘાટી પછવાડે લપાઈને વસેલાં ગોકુળિયા ગામોનું, ડુંગરોની હારમાળામાં પરોવાયેલાં મોતી જેવાં ગામડાની પ્રકૃતિ, શોભાનું, મેશ્વોનું તથા મેશ્વો સરોવરનું અને સમગ્ર ખીણ પ્રદેશ તેમજ પહાડી પ્રદેશનું છે.

હંતી અને સીતા બંને કલજીને અંતરથી યાહે છે, પરંતુ બંને કશું જ કરી નથી શકતી ને લાચાર ભાવે અસહાય બની કલજીને હંમેશને માટે ગુમાવ્યાનો શોક કરી ચીસ પાડી, મૂકતાને મહણ કરે છે આમ ‘વનવનનાં પારેવાં’ એ ઉત્તર ગુજરાતની ભૂમિમાં વિસ્તરેલી ભોળા પારેવડાંની ઉત્તમ પ્રેમકથા જ બની રહે છે .

સંદર્ભગ્રંથ:

1. વનવનનાં પારેવાં, લે. કેશુભાઈ દેસાઈ, આવૃત્તિ.૧૯૮૧
2. ડો. કેશુભાઈ દેસાઈની નવ નવલકથાઓ આસ્વાદાત્મક અધ્યયન, સંપા. રમણલાલ પાઠક, આવૃત્તિ.૧૯૯૫

બાળ આરોગ્યક્ષેત્રે આંગણવાડીનું મહત્વ

ડો. જીએશ બી. તાળા

આસી. પ્રોફેસર,

સમાજકાર્ય વિભાગ,

કે.એસ.કે.વી. કચ્છ યુનીવર્સિટી, મુન્દ્રા રોડ,

ભુજ-કચ્છ

આજના આ યાંત્રિક યુગમાં માણસ યંત્રો સાથે રહી યંત્ર જેવો જડ અને ભાવશૂન્ય બન્યો છે. દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં વિકાસ અને પ્રગતિ સાધવા માટે બાળપણ અને કિશોરાવસ્થાનો ખુબજ અગત્યનો ફાળો હોય છે. બાળકના વિકાસ પર તેના માતા - પિતાનો ઘણો પ્રભાવ પડે છે. આ તબક્કામાં બાળક પર કોઈપણ વસ્તુની બહુ જલ્દી અસર પડે છે અને કંઈક શીખવા માટે હંમેશા ઉત્સુક અને તૈયાર હોય છે. એટલે તેના મન અને શરીરના સામાન્ય વિકાસ માટે તથા બીજાઓ સાથેના તેના સંબંધ માટે અને જીંદગી શરૂઆતના વર્ષોમાં પાયાનું શિક્ષણ એટલે કે પ્રાથમિક શિક્ષણ ખુબજ અગત્યનું છે.

- આઇ.સી.ડી.એસનો ઇતીહાસ

સંકલીત બાળવિકાસ સેવાઓનું આયોજન કરવા ભારત સરકારશ્રીના માનનીય તત્કાલીન આયોજન મંત્રીશ્રી એ 1972માં સુચન કર્યું ઓગષ્ટ 1974માં ભારત સરકારે “બાળકોની રાષ્ટ્રીય નીતી” જાહેર કરી જેમાં બાળકને “વધારાની મહત્વની મિલકત” તરીકેનું સંબોધન કરેલ છે. આંતર મંત્રાલયના મંત્રી કક્ષના આઠ અભ્યાસ જુથોની રચના કરવામાં આવી અને તેઓ દ્વારા રજૂ થયેલ અહેવાલ ના આધારે સંકલીત બાળ સંભાળ અંગેની એક દરખાસ્ત રજૂ કરવામાં આવી આ દરખાસ્ત મુજબ શાળામાં અભ્યાસ કરતા બાળકોને પુરક પોષણ, રોગ પ્રતિકારક રસીઓના સંદર્ભે નિષ્ણાંત સેવાઓ સાથેની આરોગ્ય સંભાળ, માતાઓને પોષણ, આરોગ્ય શિક્ષણ, પુર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ, મનોરંજન, કુટુંબ કલ્યાણ, પીવાના ચોખ્ખા આરોગ્યપ્રદ પાણીની સેવાઓ, સાંકળી લેવામાં આવી. 1975માં બાળવિકાસ યોજનાનો કાર્યક્રમ નિષ્ણાંતો દ્વારા ઘડી કાઢવામાં આવ્યો.

- આઇ.સી.ડી.એસ.ની જરૂરીયાત

કલ્પના કરીએ કે કોઈ માળી પોતાના કુલોને એવી રીતે ઉગાડે છે કે તેને મહીનાઓ સુધી પ્રકાશ અને પાણી મળતા નથી. ત્યારબાદ તેમાં ખુબ ખાતર નાખીને તેને ઉગાડવાનો ફરીથી પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો આવા માળીને આપણે પાગલ કહી શકીએ ? સંદેશોએ છે કે ભારતના બાળકોની સાથે પણ કંઈક આવુજ વર્તન કરવામાં આવે છે. 6 વર્ષની ઉંમર સુધી તેની કાળજી કોઈ રાખતુ નથી. તેને પોતાની રીતે વિકાસ કરવા દેવામાં આવે છે. પછી તેને સ્કુલે મોકલી તેના પર ભણતરનો એક સાથે બોજો નાખી દેવામાં આવે છે. પરંતુ બાળકોના શરૂઆતના બે વર્ષ દરમ્યાન બાળકનું આરોગ્ય તેમની દ્રષ્ટી અને ઘણીબધી વસ્તુ નકકી કરી શકાય છે, જે જીવન ભરની હોય છે.

ભારતમાં ઘણા બાળકો કુપોષીત છે. ઘણાને લોહીની ઉણપ હોય છે અને ઘણા બાળકો રસી કરણથી વંચિત રહી ગયેલ હોય છે. નવીનમાં માનવ વિકાસના રીપોર્ટ અનુસાર ભારતમાં કુપોષીત બાળકોની સંખ્યા સૌથી વધુ છે. આ માનવીય નુકશાન માત્ર તે બાળકોના પરિવારને જ નથી અથવા તેમના મૌલિક અધિકારોને જ હાની થતી નથી પરંતુ આ સમગ્ર રાષ્ટ્રનું નુકશાન છે. ભુખ, કુપોષણ અને બિમાર આરોગ્ય પર એક આદર્શ સમાજનું નિર્માણ થઈ શકે નહીં.

- આઈ.સી.ડી.એસના હેતુઓ

0 થી 6 વર્ષના બાળકોને પોષણ માટે અને સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિમાં સુધારો લાવવો. બાળકોનો યોગ્ય માનસિક શારીરિક અને સામાજિક વિકાસથાય તેના માટે કાર્યક્રમો કરવા. મૃત્યુ, કુપોષણ, સ્કુલમાંથી ડ્રોપ આઉટની પરિસ્થિતિ રોકવી. બાળકના વિકાસમાં અલગ અલગ વિભાગો અને નીતીનું અમલીકરણ અને સંકલન કરવું. સામાન્ય આરોગ્યમાં માતાની ક્ષમતામાં વધારો કરવો અને આરોગ્ય શિક્ષણના માધ્યમથી બાળકની પોષણને લગતી જરૂરીયાત જોવી.

- આઈ.સી.ડી.એસ ટીમ

આંગણવાડી કાર્યકર, આંગણવાડી હેલ્પર, સુપરવાઇઝર, સી.ડી.પી.ઓ., બાળ વિકાસ પ્રોજેક્ટ ઓફિસરો ડી.પી.ઓ., જીલ્લા કાર્યક્રમ અધિકારીઓ હોય છે. સ્થાનિક સમુદાયમાંથી આંગણવાડી કાર્યકર્તાની નિમણુંક કરવામાં આવે છે. જેને સમુદાય આધારીત મુખ્ય કાર્યકર્તા ગણવામાં આવે છે. તે પણ સામાજિક પરિવર્તન માટેનું એક ઘટક છે.

ઉપરાંત એક મહિલા બાળકોનું ધ્યાન પણ રાખે છે. બિજી બાજુ ચિકિત્સા અધિકારી, સહાયક નર્સ અને માન્ય સામાજિક આરોગ્ય કાર્યકર્તા આઇ.સી.ડી.એસ કાર્યકર્તાઓ સાથે એક ટીમ બનીને વિભિન્ન સેવાઓ પુરી પાડે છે.

- આંગણવાડીનો પરિચય

ગુજરાતમાં ૨૦૧૬-૧૭ ના બજેટમાં જાહેર કરાયુ છે કે આંગણવાડી ને સમાજના વિકાસ માટે પાયાનું મહત્વનું એકમ બનાવવાનો સરકારનો અભિગમ છે અને નાના ભુલકાઓને પ્રોત્સાહન વ્યવસ્થા સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવવા ૧૯૭૫માં ભારતસરકાર દ્વારા શરૂ કરાયેલ ઇન્ટીગ્રેટેડ ચાઇલ્ડ ડેવલોપમેન્ટ યોજના આજે વિશ્વના બાળકો માટેનો સૌથી મોટો કાર્યક્રમ બની ચુક્યો છે. જે છ વર્ષથી નાની ઉંમરના ભુલકાઓ અને સાથે સાથે સર્ગભા સ્ત્રીઓ કે સ્તનપાન કરાવતી માતાઓના વિકાસ માટેનો આર્થિક સમાન કાર્યક્રમ છે.

દરેક શહેર કે ગામડામાં દર એક હજારની વસ્તીએ એક આંગણવાડીની રચના કરવામાં આવે છે અને જેમ શહેર કે ગામડાની વસ્તી હોય છે તેટલા આંગણવાડી કેન્દ્ર રચવામાં આવે છે.

આમ ગુજરાતમાં હાલમાં ૫૩૦૨૯ આંગણવાડી કેન્દ્રો છે. રાજ્યના છેલ્લા પાંચ વર્ષના બજેટમાં આ માટે અનેક પગલા લેવાયા છે. ૧૯૭૫માં છોટા ઉદ્દેપુરમાં ગુજરાતમાં પહેલી આંગણવાડી સ્થપાઈ હતી. આ આયોજનને “સંકલીત બાળવિકાસ યોજના” એવું નામ અપાયુ આ યોજનામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ, પોષણ અને આરોગ્ય આ ત્રણેય પાસાઓનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે.

આંગણવાડી સ્થાપવા પાછળના ઉદ્દેશ્યો

પ્રથમ દ્રષ્ટિએ આંગણવાડીનું કાર્યક્ષેત્ર નાનું લાગે પરંતુ હકીકતમાં સુક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરતા આંગણવાડીનું કાર્યક્ષેત્ર ખુબજ વિશાળ છે. આથી સૌ પ્રથમ આપણે આંગણવાડી સ્થાપવાના મુખ્ય ઉદ્દેશો જોઈએ તો બાળ મૃત્યુનું પ્રમાણ, કુપોષણના પ્રમાણમાં ઘટાડો કરવો. બાળકના રસીકરણ અંગેની માહિતીનો પ્રચાર કરવો. બાળકના સ્વાસ્થ્ય અંગે જાગૃતિ લાવવાના પ્રયત્ન કરવા. બાળકના વિકાસ માટે આરોગ્ય પ્રદ વાતાવરણ ઉભું કરવું. માતાનું આરોગ્ય સુધારવું વગેરે છે.

તેમજ સગર્ભાને જરૂરી પોષણ મળી રહે તે માટેના પ્રયત્નો કરવા જન જાગૃતિ કાર્યક્રમ કરવા. પ્રસુતીબાદ પણ ઘણી માતાને પોષણ મળી રહે તેના પણ વિચાર કરીને તેને લગતી સુવીધાઓ આપવામાં આવે છે. સરકારશ્રી દ્વારા અપાતી આરોગ્યની તથા આર્થિક સેવાઓનો મહત્ત્વ લાભ લોકોને આપવો.

આંગણવાડી દ્વારા કરવામાં આવતી કામગીરી

પુરક પોષણ આહારનું આયોજન કરવું. સગર્ભા માતાનું રસીકરણ કરવું. સંગર્ભા મહિલા, ધાત્રી માતાને આરોગ્યની તપાસ માટે પ્રોત્સાહિત કરવી. આંગણવાડીમાં ચાલતા સરકારશ્રીના વિવિધ આયોજનમાં લાભાર્થીને મદદરૂપ થવું. આંગણવાડીમાં આવતા બાળકોમાં સંસ્કારનું સિંચન કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવું. સરકાર દ્વારા અપાતા ખાદ્ય સામગ્રીમાંથી શક્ય તેટલો બાળકોને સ્વાદિષ્ટ લાગે તેવો નાસ્તો તૈયાર કરવો. બાળકો અસ્વચ્છ હાલતમાં આંગણવાડીએ આવતા હોય તો તેના માતા કે કુટુંબીજનને સ્વચ્છતા અંગેના સુચનો કરવા. બાળકની પ્રવૃત્તિ, વિકાસ, ભાષાની નોંધ લઈને તેના કુટુંબીજનોને જાણ કરવી. રસીકરણ બાદ આડઅસર અંગેના સુચનો તેમની માતાને આપવા. ધાત્રી માતાને આંગણવાડી કાર્યકર દ્વારા સ્તનપાનને લગતા સુચનો આપવામાં આવે છે. છ મહિના પછીના બાળકને કયો અને કેવો ખોરાક આપવો તેને લગતી માહિતી આપવી.

અહીં સંશોધકે વર્ષ ૨૦૨૦ દરમિયાન બાળ આરોગ્યક્ષેત્રે આંગણવાડીના મહત્ત્વ પર એક અભ્યાસ ભુજ શહેરના પાંચ સ્લમ વિસ્તાર ગણેશનગર, આશાપુરાનગર, હંગામી આવાસ, જનતાનગરી, રામનગરીને લઈને હાથ ધરેલ જેના જોવા મળતા તારણો નીચે મુજબ છે.

મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ ધરાવતા જોવા મળેલ છે. મોટાભાગના ઉત્તરદાતા એટલે કે ૪૨ ટકા ઉત્તરદાતા ધંધા સાથે જોડાયેલા જોવા મળે છે. મોટાભાગના ઉત્તરદાતા ૧૦,૦૦૧ થી ૧૫,૦૦૦ માસિક આવક ધરાવતા જોવા મળે છે. મોટાભાગના ૧ થી ૫ સભ્યો ધરાવતા કુટુંબ વધારે જોવા મળે છે. મોટાભાગના વિભક્ત કુટુંબ માં રહેતા ઉત્તરદાતાની સંખ્યા વધારે જોવા મળે છે. મોટાભાગના ઉત્તરદાતાના બાળકની ઉંમર ૫ થી ૬ વર્ષની જોવા મળે છે. ઉત્તરદાતાના બાળકના જન્મ સમયે ૩ થી ૪ કિ.ગ્રા વજન

ધરાવતા બાળકો સૌથી વધુ જોવા મળે છે. ઉત્તરદાતાના બાળક આંગણવાડીમાં ગયા સમયે બાળકનું વજન 6 થી 7 કિ.ગ્રા વજન ધરાવે છે. ઉત્તરદાતાના બાળક આંગણવાડીમાં ગયા પછી 2 થી 3 કિ.ગ્રા વજનમાં વધારો જોવા મળે છે. ઉત્તરદાતાના બાળકને જન્મ સમયે કોઈજ રોગ નથી ઉત્તરદાતાના બાળકને આંગણવાડી દ્વારા 100 ટકા રસીકરણ કરવામાં આવે છે. ઉત્તરદાતાના બાળકને આંગણવાડી દ્વારા 100 ટકા પોષણયુક્ત આહાર આપવામાં આવે છે. ઉત્તરદાતાના બાળકોની બોલીમાં મોટાભાગના બાળકોમાં ફેરફાર જોવા મળે છે. ઉત્તરદાતાના બાળકો આંગણવાડીમાં ગયા પછી મોટાભાગના બાળકો બાળગીતો બોલે છે. ઉત્તરદાતાના બાળકો આંગણવાડીમાં ગયા પછી 68 ટકા ભાષાકીય ફેરફાર જોવા મળે છે. ઉત્તરદાતાના બાળકો મોટાભાગના આંગણવાડીમાં ગયા પછી 96 ટકા માનસિક વિકાસ થયેલ જોવા મળે છે. ઉત્તરદાતાના બાળકો આંગણવાડીમાં ગયા પછી 80 ટકા બાળકો શૈક્ષણિક રૂચી ધરાવતા જોવા મળે છે. ઉત્તરદાતા બાળકોને 100 ટકા આંગણવાડી કેન્દ્રમાંથી રમકડા આપવામાં આવે છે. ઉત્તરદાતાના બાળકોની આરોગ્યની તપાસ આંગણવાડીમાં 100 ટકા કરવામાં આવે છે. ઉત્તરદાતાના બાળકોનું વજન અને ઉંચાઈ, આંગણવાડીમાં 100 ટકા કરવામાં આવે છે.

આંગણવાડી કાર્યક્રમ 100 ટકા તાલીમ લીધેલ છે. આંગણવાડીમાં બાળકો નીતી - નિયમનો ભંગ કરે ત્યારે મોટાભાગના બાળકોને આંગણવાડી કાર્યકર્તા દ્વારા શાબ્દિક ઠપકો આપતો જોવા મળે છે. આંગણવાડી કાર્યકર્તાનું બાળક પ્રત્યેનું વર્તન 100 ટકા સારું જોવા મળે છે. આંગણવાડી - કાર્યકર્તાને ગામના દરેક સભ્યો તરફથી 100 ટકા સહકાર આપવામાં આવે છે. આંગણવાડી કાર્યકર્તાઓ બાળકોની હાજરી પ્રત્યે સભાન જાણવા મળે છે. આંગણવાડીમાં ખાદ્ય જથ્થો 100 ટકા સમયસર મળે છે. આંગણવાડીમાં મેડીકલ ઓફિસર દ્વારા દર મહિને બાળકોના શરીરના ચેકઅપ 100 ટકા થતું જોવા મળે છે. આંગણવાડીમાં રાષ્ટ્રીય રસીકરણ પ્રોગ્રામ પ્રમાણે નિયમિત રસી આપવામાં આવે છે. આંગણવાડી કાર્યકર્તા દ્વારા બાળકનું દર મહિને વજન કરવામાં આવે છે તે જોવા મળે છે. આંગણવાડી કાર્યકર્તા દ્વારા બાળકમાં વજનમાં ઘટાડો થાય તો પૌષ્ટિક આહાર વધુ આપવામાં આવે છે તે જોવા મળે છે. આંગણવાડી કાર્યકર્તા 100 ટકા મહિલા મંડળની મીટીંગમાં હાજરી આપતા જોવા મળે છે. બાળકની તંદુરસ્તી અને શિક્ષણનું સ્તર સુધારવા માટે આંગણવાડી કાર્યકર્તા દ્વારા અનેક પ્રયત્નો જોવા મળે છે. પી. એચ. સી. સ્ટાફ દ્વારા બાળકો માટે તંદુરસ્તીના કાર્યક્રમો થતા જોવા મળે છે.

- ઉપસંહાર

સમગ્ર સંશોધનમાં અભ્યાસના અંતે એકંદરે ઇન્શુરિના ભાગરૂપે જાણવા મળ્યું છે કે બાળકોના વિકાસ માટે આંગણવાડી દ્વારા વિવિધ રમતોનું આયોજન દિવસો અને તહેવારોની ઉજવણી, મનોરંજનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ, ગમત સાથે જ્ઞાન મળે જેવી કે, વક્તવ્ય સ્પર્ધા, ચિત્ર સ્પર્ધા, રંગોળી સ્પર્ધા, 1 મીનીટ ગેમ, સંગીત ખુરશી, ખોખો, પકડા પકડી વગેરે આ ઉપરાંત બાળકોના વિકાસમાં આંગણવાડી કાર્યકર્તા સતત પ્રગતિશીલ જોવા મળ્યા બાળકોની હાજરી વિવિધ રમતો, પ્રવૃત્તિઓ, બાળકોનું આરોગ્ય, ભોજન તથા નાસ્તાની વ્યવસ્થા વગેરે ક્ષેત્રમાં જાગૃતતા જોવા મળી જ્યારે બાળકોના વિકાસ સંદર્ભે તેમના વાલીઓ જાગૃત છે અને આંગણવાડી તથા આંગણવાડી કાર્યકર્તા બાળકોના વિકાસમાં નિયમિત તથા કટિબદ્ધ છે.

આમ, બાળ વિકાસના ક્ષેત્રે કાર્યરત સરકારનું આ એકમ સમાજ માટે ખાસ કરીને સમાજના નબળા વર્ગોને માટે કે જેઓ પોતાના બાળકોનો મોંઘીદાટ સ્કુલોમાં અભ્યાસ કરાવી શકતા નથી. તેમના માટે આ ક્ષેત્ર આર્થિક સમાન બની રહ્યું છે અને સદા બનતુ રહેશે.

- સંદર્ભ સુચિ

- મીચ બ્લેર (૨૦૧૩), ચાઈલ્ડ પબ્લિક હેલ્થ, ઓક્સફર્ડ પબ્લીકેશન
- મિચેલા ગ્લોક્લેર, વુલ્ફગંગ (૧૯૯૦), અ ગાઈડ ટુ ચાઈલ્ડ હેલ્થ, ફ્લોરીસ બુક્સ
- હેન્ડ બુક ફોર આંગણવાડી વર્કર્સ, નેશનલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ પબ્લિક કોર્પોરેશન એન્ડ ચાઈલ્ડ ડેવલોપમેન્ટ.

God's Grace or Self-Effort? An Analysis Regarding Svāminārāyaṇa-Sādhanā

Sadhu Gyanananddas

BAPS Swaminarayan Mandir, Sarangpur

PhD student, Maharaja Sayajirao University, Vadodara

Abstract

Over the years, scholars have given considerable attention to the circulation of key philosophical principles and the development of religious practices in the Svāminārāyaṇa faith. Svāminārāyaṇa had revealed both sādhanā and siddhi (the final attainment) in his teachings. However, less attention has been shown to its unique spiritual endeavors (sādhanā).

From ancient times, the question has been posed in front of the scholars in the various philosophical debates that which is the most indispensable factor in attaining emancipation or moksha? One group of scholars believe that God's grace is the only factor to attain moksha. On the other hand, the second group claims that personal endeavor is the only key to obtain liberation.

In this paper, we are exclusively analyzing the role of God's grace and the self-effort regarding Svāminārāyaṇasādhanā explored in the Svāminārāyaṇa Bhāṣya in light of the Svāminārāyaṇa's Vacanāmṛta.

Keywords

Svāminārāyaṇa Vedānta, sādhanā, God's grace, self-effort, Akṣarabrahman, Guru

Abbreviation

BG – Śrīmad-Bhagavad-Gītā

IU – Īśāvāsya Upaniṣad

IUSB – Ishavashya-Upaniṣad-Svāminārāyaṇa-Bhāṣya

KeU – Kena Upaniṣad

KU – Kaṭha Upaniṣad

MU – Muṇḍaka Upaniṣad

SSS – Svāminārāyaṇa Siddhānta Sudhā

SSSK – Svāminārāyaṇa Siddhānta Sudhā – Kārikā

SU – Śvetāśvatara Upaniṣad

SV- Svāmīnī Vāto

Vac. – Vacanāmṛtam

Introduction

The Svāminārāyaṇa School of Vedānta aims to provide a coherent system of philosophy combined with the tradition which satisfies aspirants to sustain their faith and attain the spiritual goal which can be realized during one's life-time through the Guru-directed discipline enlivened and enlightened by brahmavidyā coupled with dutifulness (dharma), (vairāgya), knowledge (jñāna) and devotion (bhakti), which is crowned by the grace of God earned through the devotionals in its truly cognitive spirit.¹ Svāminārāyaṇa's philosophy is realistic. In it, man, the world and God are all real. Man's outlook on life and the world is real. The values, spiritual endeavor, bondage and liberation are real. The denial of these things would reduce the whole spiritual efforts into a sort of mock-battle. The denial of all these would lead to spiritual anarchy of values and virtues; and would cause disinterest, inactivism and a loss of inspiration and enthusiasm, self-ascent and freedom. Svāminārāyaṇa, therefore, holds that without assiduous spiritual endeavor (sādhanā), the jīvas cannot attain the highest goal.²

Spiritual Endeavor (Sādhanā)

The Svāminārāyaṇa School believes in five eternal ontological entities, jīvaīśvara, māyā, Brahman and Parabrahman.³ Among this, the jīvas and īśvara are under the clutch of māyā, with the grace of Brahman and Parabrahman, they engross in the spiritual endeavors and free themselves from māyā and attain mokṣa. All the efforts that an aspirant does by thought, word, and deed to achieve the final goal of his life are called Sādhanā or disciplined and dedicated spiritual endeavors. Bhadreśādāsa⁴, the Svāminārāyaṇa Bhāṣyakāra elaborates:

कार्यात्तत्रैवभक्त्याप्रकटहरिसुधीर्दिव्यभावंनिधाय

सेव्योब्रह्मस्थदेवोभवभयतरणेस्वामिनारायणोयम्॥(SSS⁵ Pg. 306)

“To overcome and become free from the fear of māyikasamsāra, one should worship the manifest Svāminārāyaṇa, who resides within the Brahmasvarūpa Guru with intense divinity.”

The final aim of life is the ultimate liberation of one's Ātman to attain Parabrahman and the realization of Ātman and Paramātman. To accomplish this ultimate aim of life, an aspirant performs endeavor according to the given place, time, actions, company, mantra, śāstra, initiation meditation.⁶

Graceand Self-Effort

¹ SSSK – 366, 387

² Vac. Sar. 11

³ Vac. Gadh. 1/7, Pg.36; Vac. Gadh. 3/10, Pg.599

⁴ Sadhu Bhadreśādāsa is a Sanskrit scholar and an ordained sadhu of the Bochasanwasi Akshar Purushottam Swaminarayan Sanstha. In 2017 he completed the Swaminarayan Bhāṣyam, a five-volume classical Sanskrit commentary on the Prasthānatrayī (the Upaniṣads, the Gita and the Brahmasūtra).

⁵ SSS- M-1- Svāminārāyaṇa Siddhant Sudha, Mangaldhara, there are also some abbreviations like, only BS for Brahmasūtra, BSSB- Brahmasūtra Svāminārāyaṇa Bhāṣyam, xUSB, respectively Upaniṣad Svāminārāyaṇa Bhāṣyam, BGSB- Gita Svāminārāyaṇa Bhāṣyam and so on. For detail see at appendix. The Bhāṣyakāra stands for Svāminārāyaṇa Bhāṣyakāra; Bhadreśādāsa.

⁶ Brahadarshan Sādhu, Brahavidyano Rajmarg-2, Pg. 1. Svāminārāyaṇa Akṣarapīṭha, Ahmedabad.

What does self-effort play a role and what is the significance of God's grace to attain the ultimate spiritual goal? Or both have the same weightage? These are some of the most discussed questions in the Indian Vedanta tradition. In the Svāminārāyaṇa tradition, both factors are accepted to attain liberation, yet each has a perfect proportion and essential role which are elaborated in the Vacanāmṛta.

Firstly, Svāminārāyaṇa chides those who rely on their endeavors to achieve liberation while discounting the absolute need and power of God. Evoking the classical imagery of crossing the ocean of life and death, Svāminārāyaṇa explains:

“A person without such a [resolute] conviction [of God's nature) attempts to attain liberation using the strength of his own endeavors, but he does not strive for it by relying on the grace of God. Such a senseless person is as foolish as someone wishing to cross the ocean by his own efforts, without the aid of a ship. Conversely, one who wishes for liberation through the grace of God is wise, like one who wishes to cross the ocean by traveling in a ship.” (Vac. Gadh. 1/37, Pg. 94)

On the other hand, Svāminārāyaṇa highlights personal endeavor as well:

“Hence, the personal endeavor itself is the greatest of all spiritual endeavors for attaining liberation.” (Vac. Gadh. 2/12, Pg. 416)

Now we will elaborately analyze that what roles do God's grace (kṛpā) and on effort (prayatna) play in securing liberation.

Ocean of Compassion

In the Svāminārāyaṇa tradition, with the inspiration of the Guru, when the aspirant's spiritual endeavor (sādhanā) reaches its peak of performance, it draws a quicker response from God and His consequent grace. He showers His grace, draws the seeker closer to Him, uplifts him to the height of perfection, and blesses him with the place in His divine abode. God is the beginning and God is the end of all efforts. He is both necessary and sufficient to realize the highest goal. A seeker treads the path of perfection by His grace, derives the strength to work out appropriate efforts, finds inspiration at each stage to get His closer and succeeds in attaining perfection through His grace. Bhadrēśadāsa cites:

दयार्णवः कृपासाध्यः प्रसादात्सुलभाकृपा।

ब्रह्मभावात्प्रसीदेच्चक्षुरपुरुषोत्तमः॥SSSK 366॥

“Parabrahman is an ocean of compassion and attainable through His grace. His grace is easily attainable through his favor. Puruṣottama, who is accompanied with Akṣara, is pleased through brahmabhāva.”

To remind the power of God's grace, the Śruti reveals:

नायमात्माप्रवचनेनलभ्यो

नमेधयानबहुनाश्रुतेना

यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः

तस्यैषआत्माविवृणुतेतन्स्वाम्॥KU 2/23॥

“This Self (Paramātman) cannot be attained by instruction, nor by intellectual power, nor even through much hearing [i.e. learning]. He is attained only by the one whom the Self [Paramātman] chooses. To such a one, the Self (Paramātman) reveals his own form.” (MU 3/2/3, KU 2/23) When elaborating on the term 'chooses' (vṛnute), Bhadrēśadāsa explains:

“यंमुक्षुं वृणुते स्वानुग्रहेण स्वीकरोति, यस्मिन्प्रसन्नो भवति इति यावत्, तेनैव परमात्मानुगृहीतेन कृपापात्रेण भक्तेन एषः परमात्मा लभ्यः साक्षात्कर्तुं शक्यः।” (KUSB 2/23, Pg. 118-119)

“Of the worshipper who is dedicated solely to Him (svaikanisthaupāsaka). Only to such a vessel of Parabrahman's grace {Parāmātmakṣpābhājana} does he become realizable {labhya} and reveals himself.” This as the gracious and loving acceptance by Parabrahman - whom he variously describes as 'an ocean of great compassion' {Parāmadayāsāgara} and a treasure true love of grace {Kṛpānidhi} –

Bhadreśādāsa adds at KU 2/23 that instruction, intellectual power, and scriptural learning are representative of all endeavors that can be performed in an attempt to reach God. They alone are inadequate. Parabrahman thus remains 'Kṛpāsādhyā', attainable by grace alone.⁷

Efforts Earn Pleasing

If God does everything, then what is the need of other spiritual endeavors? By keeping this question in mind, Bhadreśādāsa is careful, however, of not being overly forcefully pitting human effort against divine grace. In adding the word 'kevala' his comment above, he clarifies that while all endeavors are adequate in realizing God, they are inadequate alone, in and of themselves. They can still be effective in pleasing God, who will then bestow his liberating grace upon his beloved devotee. To be absolutely clear here: God is pleased with the seeker's devout, sincere and persistent effort, or striving, not necessarily the 'works' themselves. God himself remains infinitely beyond the reach of those actions. So, God's grace is absolutely indispensable, but efforts are not totally useless either, even though they can only please God and never (fully or directly) earn his grace.⁸ Thus,

“परमात्मानस्वतः कल्पितसाधनसाध्योपितुत्कृपैकसाध्यइतिसिद्धान्तितम्” (MUSB 3/2/3, Pg. 293)

“God is not realized by self-imagined means but by only His grace. This is the principle.”

Self-imagined Means

In the Svāminārāyaṇa Darshan, whatever spiritual endeavors are described are directly guided by God or the brahmasvarūpa Guru, on the other hand, self-imagined endeavors have no value at all, even they may seem very stringent and difficult to be applied on an average seeker. Guṇātītānanda Svāmi proclaims:

“Even if only a little is done by the commands of God, much is achieved. And even if one does more by one's own will, little is achieved. And those commands which erode dharma should be followed judiciously.” (SV 2/26)

He further goes:

“For tens of millions of years, this jīva has acted as per its own wishes. In fact, it is not possible to state for how many years. But now, with this body, do what God likes. Do not be deceitful in obeying commands. Do not enjoy everything that is offered, but learn to renounce.” (SV 2/83)

⁷ KUSB 2/23, Pg. 119

⁸ KUSB 2/24, Pg. 120

If there are any efforts that Bhadreśadāsa does dismiss as utterly futile, they are the 'self-imagined means' (Svataḥkalpitasādhanā) of a person who refuses to follow the authoritative teachings enjoined in revealed texts or by the Guru. These qualifications are necessary because of the immediately following verse in the MuṇḍakaUpaniṣad:

नायमात्माबलहीनेनलभ्यो

नचप्रमादात्तपसोवाप्यलिङ्गात्

एतैरुपायेर्यततेयस्तुविद्वां-

स्तस्यैषआत्माविशतेब्रह्मधाम॥MU 3/2/4॥

“This Self [Paramātman] cannot be attained by one who is weak, nor by inadvertency, nor by austerities marked without authoritative endorsement. It then concludes:

“But the knower [of Brahmadevidyā] who strives by these means [i.e. learning, austerities, etc.] attains this Self [Paramātman] and enters Brahmadhāma. (MU 3/2/4)

Thus, when these same efforts - including those mentioned in MU 3/2/3 and all others are informed by correct philosophical knowledge, practiced according to the calling and guidance of the Guru and directed solely to please God, they can indeed play some useful part in securing liberation by God's grace.

Praxis, therefore, is not in total contradistinction to the idea of sola gratia (liberation by 'grace alone'). All efforts are directed to pleasing God and thereafter receiving his grace, which alone is capable of granting liberation. Liberation thus comes at the end of one's endeavors, but not as the fruit. With liberation being totally unattainable by human effort alone, it leaves no scope for finite souls to boast of it as their accomplishment.'

Receiver of Grace

What praxis does do, however, is to develop the aspirer of liberation into a vessel (patra or bhājana) as Bhadreśadāsa states, capable of effectively receiving and, importantly, retaining and responding to God's grace. Without in any sense diminishing the potency of God's grace, this also helps explain why God is not an unjust or capricious distributor, injudiciously doling out his favor.

In so saying, however, nor does God relinquish his absolute native to shower his grace upon whomsoever he pleases. Thus, even if God's grace is regarded as absolutely free and un-earnable,

Yet available fully and equally for everyone, like the rain that showers upon the earth, it is only those who are adequate 'vessels' who can receive that grace and make use of it. Svāminārāyaṇa elaborates on this in Vac. Sār.11. When MukṭānandaSvāmi asks, “Personal endeavor is mentioned in the scriptures, but how much is actually achieved by personal endeavor and how much is achieved by God's grace?”

Svāminārāyaṇa goes on to describe a worthy recipient of God's grace. Such a person, he explains, strictly observes dhārmika disciplines such as nonviolence and eightfold brahmacarya, has an absolutely firm realization of him/herself as the ātman, is firmly detached from worldly pleasures and has an intense and enduring devotional faith. These four aspects of sādhanā correspond to what is traditionally termed within Svāminārāyaṇa texts as dharma {observance of scriptural injunctions}, jñāna (ātman-realization) (not to be confused with the broader, more philosophical knowledge of Brahman and Parabrahman), vairāgya (detachment) and bhakti (devotion). Collectively, they are called 'Ekāntika Dharma' or 'Bhāgavata Dharma', which we learned earlier is one of the reasons for God's manifestation on earth (Vac. Gadh. 2/46, Gadh. 3/21), and which features repeatedly in the Vacanāmṛta and

SvāmīnīVāto as a matrix for pleasing God (e.g. Vac. Gadh. 1/21, SV 3/25). In Vac. Sār. 11, Svāminārāyaṇa is sure to add that all of these endeavors should be enjoined by the words of a true Guru and the scriptures', before concluding:

“God’s grace is only bestowed upon one who has such characteristics.”(Vac. Sār. 11, Pg. 228)

Perhaps sensing the enormity of the task of perfectly cultivating these characteristics, NityānandaSvāmi firstly acknowledges Svāminārāyaṇa's point but then immediately asks:

“What becomes of one who has some deficiency in cultivating these characteristics?”

Svāminārāyaṇa forthrightly answers:

“Then he does not attain ultimate liberation, i.e. God's Akṣaradhāma. Instead, he attains some other abode of God.”

Svāminārāyaṇa refers here to the abodes of other avatāras and paradisiacal realms of the devas, which, in comparison to Akṣaradhāma as good as naraka, he states. After further elaboration Svāminārāyaṇa ends by reiterating his answer by reiterating his earlier position, this time with added force.

“Hence, whether it takes one life or innumerable lives, only when one develops the previously described characteristics and becomes extremely free of worldly desires, does one become a worthy vessel of receiving God's grace, and only then will one attain ultimate liberation. Without it, one will definitely not attain it.”

Svāminārāyaṇa is clear, then, that liberation is a result of God's grace only, and that spiritual praxis is necessary to receive and apply that liberating grace. BGSB echoes:

“विधेयात्माविधेयः शास्त्रगुर्विशवर्ती आत्मायस्यास्वच्छन्दाचारः प्रसादगुरुहर्यनुग्रहम् अधिगच्छति प्राप्नोति” (BGSB 2/64, Pg. 64)

“A devotee who treads the path of righteousness shown by the scriptures and the Guru will attain the grace of God and the Guru.” Moreover, in the very next verse of the BG declares the benefit of the grace: “all the miseries and problems of that devotee are removed and he can engross freely in the form of God.”⁹ In this manner, the BG invariably demonstrates the micro role of both factors.¹⁰

The BSSB also emphasizes the fact.¹¹ We can draw a connection between the grace and the efforts by this example:

“परमात्मकृपयैवतदुपाकस्यस्वाभीप्सितसकलसाधनोद्योगसंभवात्तदूतेकेवलानांसाधनानामकिञ्चित्करत्वात्सच्छास्त्रप्रतिपादिततदलौकिकमाहात्म्यानुसन्धानलक्षणस्तदभिसंबन्धः सर्वत्रसाधनेषुनियमेनउपसंहार्यइतिभावः”(BSSB 3/3/55, Pg. 351)

“Only by the immense grace of God, an aspirant can accomplish his spiritual endeavors, without Him, all the spiritual efforts are worthless, so one must add the brahmabhāva in his spiritual efforts in order to make them fruitful, which are asserted in the scriptures.”

⁹BGSB 2/65; Pg. 64

¹⁰ BG 18/56,58,62,73,75

¹¹“प्रत्यक्षब्रह्मस्वरूपगुरुदृढतमप्रसंगोपदेशाभिर्ब्रह्मात्मैक्यसंपाद्यप्रत्यक्षपरमात्मसमाराधानलक्षणभक्तावनुष्ठितायांतस्यैवानुग्रहतस्मिद्व्यस्वरूपंसाक्षात्क्रियते” (BSSB 3/2/23, Pg.300)

At this point, we should ask the more pointed question: What form does this loving grace take?

Bhadreśādāsa answers while commentating on KU 2/23, the same verse found in MU 3/2/3 cited above.

This is the form of his [Paramātman's] grace: Seeing his devotee earnestly endeavoring by several means to please him, God, the ocean of grace that he is, grants that devotee access to the profound association of the Akṣarabrahman Guru – who is his [Paramātman's] supreme worshipper, who has the greatest love for him, who eternally has a complete and perfect realization of him, and who can be regarded as his own form - so that his devotee can easily realize him [Paramātman]. Then, by listening, reflecting, etc. upon the Guru's teachings, and serving him with the belief that he is the very form of God - as directed by such statements as 'Who has the highest devotion to God and, as he does to God, also to the Guru (SU 6/23)', etc. – that devotee, having developed an oneness with his self and Brahman and having received the grace of God, realizes Paramātman.(KU 2/23)

In this way, the Svāminārāyaṇa school deciphers explicitly the role of God's grace and personal endeavors.

The Prominent Sādhanā to Attain Unhindered Grace

Brahmabhāva is the most prominent spiritual endeavor in the Svāminārāyaṇa tradition to attain the grace of Parabrahman and Akṣarabrahman. All the spiritual endeavors, for realizing the ultimate reality are included in brahmabhāva. Bhadreśādāsa proclaims:

यद्वैभवात्पराशान्तिः कर्माऽलेपोऽप्यवाप्यतो सुकरः कर्मयोगश्च देहभावनिवारणा॥

स्वजनेममताऽभावः स्त्रीविषयादिनाशनम् परभक्त्यधिकारित्वं जीवन्मुक्त्यनुभावनम्॥

दिव्यभावोऽक्षरप्राप्तिरित्यादिसहजं भवेत्। इहोच्यते ब्रह्मभावो ब्रह्मसङ्गप्रभावितः॥SSS Pg.307॥

“After attaining brahmabhāva through accompany of Brahman, an aspirant attains the ultimate peace, no bondage of karma and the affection towards his body remain. Karma yoga becomes easy, the sense of I ness, my ness, and attraction towards the opposite gender is removed. He gets the ability for ultimate devotion and experiences the divinity, acquisition of the abode of God in this very life.”

What exactly this brahmabhāva is? Bhadreśādāsa answers the question in the SSS:

Brahmabhāva means to acquire oneness with Brahman. One who attains this Brahmabhāva state is called brahmarūpa. Here oneness means acquiring the virtues of brahman which are indispensable for attaining the ultimate liberation.¹²

Svāminārāyaṇa invariably states the importance of brahmabhāva. For example,

“Only one who is brahmarūpa has the right to offer bhakti to Puruṣottama.”(Vac. Loya. 7, Pg. 303)

Accepted Essential Daily Sādhanā for Grace

¹² SSS Pg. 308

Svāminārāyaṇa was more interested in dealing with the practical problems faced by the seekers of salvation; and their solutions which would enable them to reach the goal easily. In his Vacanāmṛta we find a large section dealing with these problems put forth by the disciples in the form of questions and queries. The practical guidance and solutions suggested by him, after discussing each of the factors which help or hinder the spiritual perfection, is a unique contribution of Svāminārāyaṇa forcing us to call his teaching a 'practical philosophy'. Therefore, in this section, we shall deal with the same.

Satsaṅga is a cognitive act of keeping the company of the holy. The word Satsaṅga' is composed of two words, namely, 'sat' + 'saṅga'. The word 'sat' connotes 'true', 'real', and 'holy'; whereas the word 'saṅga' connotes 'congenial company'. Thus, the word 'Satsaṅga' means the sincere maintenance of the company of the holy (which is true and real). The word 'sat' refers to 'ātman', 'Paramātman', Satpuruṣa (the Akṣarabrahman Guru) and the holy scriptures (satśāstra). In its broader sense, the word Satsaṅga refers to the holy fellowship of the devotees consisting both of sādhus (monks) and Gṛhasthas (householders) who are committed and dedicated to God.

A seeker on a pathway to God must do Satsaṅga to acquire virtues. The development of certain ethico-religious virtues and eradication of untoward elements i.e. vices and habits is an integral part of spiritual perfection. The discipline, the qualities and the virtues that ought to be acquired and developed with systematic sincere efforts and constant Goal-awareness and practice are discussed in the passages that hereunder.¹³ The nature and place of each one, in the life of a seeker, is mentioned here.

इन्द्रियसंयमोमायाविकारादिविदारणम्।
एकान्तधर्मपुष्टिश्चस्वात्मनिब्रह्मरूपता॥SSSK 136॥
माहात्म्यसहितःसम्यङ्निश्चयःपरमात्मनः।
मोक्षःसर्वार्थसिद्धिर्हिप्रत्यक्षब्रह्मसङ्गतः॥SSSK 137॥

¹³परमदिव्यभावनरसितप्रत्यक्षपरमात्मैकान्तिकभिवाञ्छा (BSSB 1/1/1, Pg. 3)

श्रेयसाभिकाङ्क्षातत्परमप्रसादलाभः (BSSB 1/1/1, Pg. 3)

बाह्यान्तःकरणसंयमनलक्षणंतपः (BSSB 1/1/1, Pg. 3)

वेदान्तादिशास्त्राणां वचनेषु चाऽऽस्तिक्यादिरूपः परमो विश्वास इत्यादि (BSSB 1/1/1, Pg. 4)

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयंतपः। (BSSB 1/1/1, Pg. 6)

हियतः ततः परमात्मसङ्कल्पलक्षणाभिध्यानादेव अस्य जीवेश्वरात्मनः बन्धविपर्ययो जाग्रत्स्वप्नादितत्तदवस्थासु गमनरूपबन्धनंतद्विपर्ययेण तत्तदवस्थातो वस्थान्तरप्राप्तिलक्षणामुक्तिश्चेत्युभौ भवतः। (BSSB 3/2/5, Pg. 287)

तं स्वाच्छरीरात्प्रवहेन्मुञ्जादिवेषीकांधैर्येण। (BSSB 3/2/13, Pg. 294)

अविक्षितार्थव्युदासकोमात्रशब्दः। (BSSB 3/2/16, Pg. 295)

सेव्यसेवकभावाद्यापादकोभेदसम्बन्धइष्यतइत्यत्राह। (BSSB 3/2/28, Pg. 303)

परब्रह्मप्राप्तिपरमोपायतयासेतुत्वेनव्यपदेशात्। (BSSB 3/2/30, Pg. 304)

“Control over the senses,¹⁴ eradication of worldly desires,¹⁵ nourishment of ekāntik dharma,¹⁶ realizing one’s Ātman as brahmarūpa, a complete conviction in God along with the knowledge of his glory,¹⁷ mokṣa,¹⁸ and achievement of all there is to be achieved- all this is to be achieved- all this is realized through association with the manifest, Akṣarabrahman Guru.”

उत्साहोऽभ्यसनंधैर्यविश्वासः संयमो बलम्।

सुहृद्भावस्तथैक्यंचदासत्वं गुरुसेवनम्॥SSSK140॥

प्रार्थनाचमुमुक्षाचसहश्रुणुग्राहिता।

प्राप्यादिकाऽनुसन्धानमनन्तदृष्टिस्थाह्निकम्॥SSSK141॥

एतानिसाधनानिस्युर्गुरुप्रसन्नतायतः।

साक्षाद्ब्रह्मप्रसङ्गस्तुतेष्वपिप्रमुखंभवेत्॥SSSK142॥

“Enthusiasm¹⁹ repeated practice of spiritual endeavors,²⁰ passions,²¹ faith,²² self-control,²³ strength,²⁴ fraternity, unity,²⁵ humility, service towards the Brahmasvarūpa Guru,²⁶ Prayer,²⁷ a desire for mokṣa,²⁸ tolerance,²⁹ perception of the good in others,³⁰ awareness of such concepts is the significance and glory of that which we have attained in the form of Satsaṅga, introspection, and daily offerings of bhakti.

These are spiritual endeavors through which one earns the guru’s grace. However, amongst all of these, association with the Brahmasvarūpa Guru itself is truly the foremost endeavor.”

Conclusion

The present study was designed to determine the essence of spiritual endeavors prescribed by Bhagavān Svāmīnārāyaṇa and his Gunātīta Sādhus, who have lived and taught a unique and practical path of spiritual Sādhanā that leads to the realization of Ātman, Brahman and Paramātman. Svāmīnārāyaṇa Sādhanā provides a detailed description of the

¹⁴ Vac. Gadh. 1/8, 2/1

¹⁵ Vac. Gadh. 3/18

¹⁶ Vac. Gadh. 1/19

¹⁷ Vac. Loya 7

¹⁸ Vac. Gadh. 1/54

¹⁹ Vac. Kar. 10

²⁰ Vac. Sar. 11

²¹ Vac. Gadh. 1/29

²² Vac. Sar. 18

²³ Vac. Gadh. 2/2

²⁴ Vac. Gadh. 2/12

²⁵ Vac. Gadh. 2/61

²⁶ Vac. Gadh. 2/7

²⁷ Vac. Gadh. 1/47

²⁸ Vac. Gadh. 1/70

²⁹ Vac. Gadh. 1/27

³⁰ Vac. Gadh. 1/6,

importance of God's grace and self-effort. However, the grace of Parabrahman and the Brahmasvarūpa Guru is indispensable and plays a vital role in acquiring the ultimate spiritual goal; nevertheless, the value of spiritual endeavors is not overridden.

One of the more significant findings to emerge from this study is the deep inclination with every sādhanā. This article provides an enumeration of specific spiritual practices that the devotee is to undergo to obtain the brahmasvarūp Guru's grace on earth ; thus, he attains the ultimate liberation.

These findings contribute in several ways to our understanding of various spiritual practices performed by millions of people every day. Thus, we have indeed touched upon the most fundamental topic and question within the field of spiritual endeavor of the Svāminārāyaṇa tradition.

Bibliography³¹

APA style of citation

Aksharjivandas Sadhu (Ed.). (2013). *VacanāmṛtaSāra-sindhu* (First). Swaminarayan

Aksharpith.

Bhadreshdas Sadhu. (2009). *Upaniṣat-Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam—Īśādyāṣtopaniṣat-*

Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam (First). Swaminarayan Aksharpith.

Bhadreshdas Sadhu. (2012a). *Upaniṣat-Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam 2—Bṛhadāraṇyakopaniṣat-*

Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam (First). Swaminarayan Aksharpith.

Bhadreshdas Sadhu. (2012b). *Upaniṣat-Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam 3—Chāndogyopaniṣat-*

Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam (First). Swaminarayan Aksharpith.

Bhadreshdas Sadhu. (2012c). *Upaniṣad-Marma* (Second). Swaminarayan Aksharpith.

Bhadreshdas Sadhu. (2017). *Svāminārāyaṇa-Siddhānta-Sudhā: Parabrahma-*

Svāminārāyaṇa-Prabodhitam "Akṣarapurūṣottamadarsanam" (First). Swaminarayan

Aksharpith.

Bhadreshdas Sadhu. (2018).

ParabrahmaSvāminārāyaṇaPrabodhitaAkṣarapurūṣottamaDarśana (Paricaya)

(First). Swaminarayan Aksharpith.

³¹ These are the sources that I have referred and read for the proposal.

- Brahmadarshandas Sadhu. (2011a). *VacanāmṛtaRahasya: Part 1* (Sixth, Vol. 1).
Swaminarayan Aksharpith.
- Brahmadarshandas Sadhu. (2011b). *VacanāmṛtaRahasya: Part 2* (Fifth, Vol. 2).
Swaminarayan Aksharpith.
- Brahmadarshandas Sadhu. (2014a). *VacanāmṛtaRahasya: Part 3* (Fourth, Vol. 3).
Swaminarayan Aksharpith.
- Brahmadarshandas Sadhu. (2014b). *VacanāmṛtaRahasya: Part 5* (Second, Vol. 5).
Swaminarayan Aksharpith.
- Brahmadarshandas Sadhu. (2014c). *VacanāmṛtaRahasya: Part 4* (Second, Vol. 4).
Swaminarayan Aksharpith.
- Gächter, O. (1983). *Hermeneutics and Language in Pūrva-Mīmāṃsā: A study in the ŚābaraBhāṣya* (First). MotilalBanarasidass.
- Mukundcharandas Sadhu. (2007). *Vachanamrut Handbook* (Third). Swaminarayan Aksharpith.
- Potter, K. H. (1977). *Encyclopedia of Indian Philosophies: Indian Metaphysics and Epistemology—The Tradition of Nyāya-Vaisesika up to Gaūgesa* (First, Vol. 2). MotilalBanarasidass.
- Potter, K. H. (1981). *Encyclopedia of Indian Philosophies: AdvaitaVedānta up to Saṃkara and His Pupils* (First, Vol. 3). MotilalBanarasidass.
- Rao, N. (1943). *The Schools of Vedanta* (First). BharatiyaVidyaBhavan.
- Richard H. Davis. (2015). *The Bhagavad Gita: A Biography*. Princeton University Press.
- Shrutiprakashdas Sadhu. (2009). *AkṣarabrahmaNirūpaṇa* (First). Swaminarayan Aksharpith.
- Shrutiprakashdas Sadhu. (2012). *Akṣarapuruṣottama-Māhātmyam: Part 3* (First, Vol. 3).
Swaminarayan Aksharpith.

Shrutiprakashdas Sadhu. (2013). *Akṣarapurūṣottama-Māhātmyam: Part 1* (First, Vol. 1).

Swaminarayan Aksharpith.

Shrutiprakashdas Sadhu. (2014). *Śrīsvāminārāyaṇa-Siddhāntacandrikā* (First). AARSH,

Akshardham.

SvamīnīVāto (Twentieth). (2013). Swaminarayan Aksharpith.

Vacanāmruta (Twenty-third). (2006). Swaminarayan Aksharpith.

લિંગ પુરાણમાં નિરૂપિત જલચક્ર પ્રક્રિયા .

મુંજપરા જલ્પા એસ.

તત્વાચાર્ય ,NET ,G.SET.

વિદ્યાવારિધિ શોધ છાત્રા.

ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના :-

સામાન્ય રીતે જ્યારે કોઈ માણસને સંસ્કૃત વિશે પૂછવામાં આવે તો જાણવા મળશે કે સંસ્કૃત તો પૂજાનો વિષય છે , દેવોની ભાષા છે, ધર્મનો વિષય છે અથવા જે થોડા પરિચિત હશે તે કહેશે સંસ્કૃત તો બહું ક્લિષ્ટભાષા છે. આવો સામાન્ય રીતે બધાનો પ્રતિભાવ મળશે. સ્વયં મારો પણ થોડા સમય પૂર્વે આવો જ પ્રતિભાવ હતો .પરંતુ જ્યાંસુધી આપણે કોઈને ભીતરથી જાણીએ નહીં ત્યાં સુધી આપણને તે વસ્તુ ક્લિષ્ટ જ લાગે . જ્યારે આપણે વહેતા ઝરણા રૂપી સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રવેશ કરીએ અને તેને જાણવાનો પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે ખબર પડે કે સંસ્કૃત રૂપી ઝરણું કેટલું ગુણકારી તથા આસ્વાદક છે.

પુરાણ ની વાત કરીએ તો પુરાણો તો કથાઓનો-વર્તાઓનો વિષય છે પરંતુ જો ધ્યાનથી વાંચશું તો તેનું મૂળ તત્ત્વ સમજાશે ,અર્થાત્ અત્યારે વૈજ્ઞાનિકોએ કરેલી કેટલીક શોધના મૂળ તત્ત્વો તો વસ્તુતઃ શાસ્ત્રોમાં જ પડેલા છે. તેમાંથી ફક્ત એક જ ગ્રન્થ 'લિંગ - પુરાણ 'ના બેક અધ્યાયો નું વિહંગાવલોકન અત્રે પ્રસ્તુત છે.

લિંગ પુરાણના અધ્યાય - 59 માં ત્રણ પ્રકારની અગ્નિઓ-પાર્થિવ, શુચિ તથા વૈદ્યુત નાં રૂપો તથા 12 - માસના સૂર્યોના નામ નિર્દેષનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. આ અધ્યાયના વિષયવસ્તુ ને સામ્પ્રતસમયે આપણે 'જલચક્ર અથવા બાષ્પીભવન ' પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખીએ છીએ.¹

पवनो यस्तु लोकेऽस्मिन् पार्थिवो वह्निरुच्यते ।

यश्चासौ तपते सुर्ये शुचिरग्निस्तु स स्मृतः ॥²

¹લિંગ પુ.અ.-59 પૃ.246.

²લિંગ પુ.અ. - 59 શ. -10.પૃ. - 246.

અર્થાત્ આ લોકમાં જે પવન છે તે પાર્થિવ અગ્નિ તથા જે સૂર્યતપે છે , તે 'સુચિઅગ્નિ'. વિદ્યુતથી ઉત્પન્ન અગ્નિ 'અબ્જ અગ્નિ' છે.

ટુંકમાં પવન=પાર્થિવ અગ્નિ.

સુર્ય=શુચિ અગ્નિ.

(વાજળી)વિદ્યુત= અબ્જ અગ્નિ.

વિભુ સૂર્ય પોતાના કિરણોથી જળને પીવે છે. તથા પવન અગ્નિજ્વાળાયુક્ત હોય છે. આ બધી જ અગ્નિ એક મંડળ રૂપે શુક્લ વર્ણવાળી પ્રભારૂપે સંચય પામે છે . સૂર્ય અસ્ત થવાપર 1/4 અગ્નિ રહે છે. જ્યારે પુનઃ સૂર્ય ઉગે છે ત્યારે પાર્થિવ અગ્નિની ઉષ્ણતા એક ચરણથી સુર્યમાં પ્રવેશે છે જેથી અગ્નિ ઓર વધે છે.

બાષ્પીભવન પ્રક્રિયા ³:-

જે સુર્ય પોતાના કિરણોથી જળ પીતો રહેછ, તેને પાર્થિવ અગ્નિ (પવન) મિશ્રિત દીવ્યશુચિ (સૂર્ય) અગ્નિ કહે છે. હજાર પાદ વાળી અગ્નિ (સૂર્યકિરણો) વર્તુળ કુંભ સમાન રહે છે. જે પોતાની નાડીઓથી (કિરણોથી) નદીઓ, સમુદ્ર, કુવાઓ, વાવડીઓ, નાળાઓ આદિમાં રહેલ સ્થાવર જંગમ જળને ગ્રહણ કરે છે. સુર્યની1000 નાડીઓ છે, જે શિતળ, ઉષ્મ તથા વર્ષાથી યુક્ત છે. જેમાંથી 400 નાડીઓ વર્ષા કરે છે તેના ભજના, માલ્યા, કે તના તથા પતના નામ છે. અમૃતા નામક બધિ જ રશ્મિઓ વૃષ્ટિ કરે છે.

સુર્યની 300 હિમવાહીની નાડીઓ છે. જે રેશા, મેઘા, વત્સયા નામક નાડીઓ ચંદ્રભા નામે હિમ સર્જન કરે છે. તે પિત્ત આભા યુક્ત છે.સુર્યની 400 શુક્લા નામક નાડીઓ છે જે શુક્લા , કુકુભા , ગૌ , વિશ્વભૃતા આનાડીઓ વસંત તથા ગ્રિષ્મ માં તપે છે. આ સૂર્ય વસંતમાં કપિલ વર્ણ નો, ગ્રીષ્મમાં સવર્ણવર્ણનો , વર્ષામાં શ્વેત વર્ણનો, શરદમાં પાંડુવર્ણનો, હેમંતમાં તામ્રવર્ણનો , શિશીર માં લોહિતવર્ણનો દેખાય છે.

દ્રાવણ પ્રક્રિયા :-

જ્યારે વાતાવરણમાં જળબાષ્પ દ્રવિતથય વાદળોનું નિર્માણ કરે તેને દ્રાવણ પ્રક્રિયા કહે છે.

સ્તનિતં ચેહ વાયવ્યં વૈદ્યુતં પાવકોભ્દ્રવમ્ ।

³લિંગ પુ. શ્લોક.સં.21/25.

त्रिधा तेषामिहोत्पत्तिरभ्राणां मुनि पुङ्गवाः॥

न भ्रश्यन्ति यतोऽभ्राणि मेहनान्मेघ उच्यते ।

काष्ठा वाहनाश्च वैरिच्याः पक्षाश्चैव पृथक्त्रिधाः॥⁴

અર્થાત્ મેઘની ઉત્પત્તિ ત્રણપ્રકારે થાય છે. મેઘનુ ગર્જન વાયુદ્વારા, વિદ્યુત દ્વારા તથા અગ્નિ દ્વારા થાય છે. 'અભ્ર' શબ્દનો અર્થ છે 'જે નષ્ટનથાય તે.' મેઘ' શબ્દ ની ઉત્પત્તિ 'મેહન' પરથી થઈ છે. કાષ્ઠ, વાહન, વૈરિચ્ય તથા પક્ષ આ વિભિન્ન પ્રકારના મેઘ છે. ધૃતનો કાષ્ઠસાથે સંયોગ થવાપર અગ્નિ થી જે ધૂમાડો નીકળે છે તે પ્રથમ પ્રકારનો મેઘ બને છે.

અતો ધૂમગ્નિવાતાનાં સંયોગસ્ત્વમ્ મુચ્યતે।

વારીણિ વર્ષતીત્યમ્મમ્સ્પેશઃ સહસ્ત્રટ્કા।⁵

તેથી ધુમ્ અગ્નિ તથા વાયુ ના સંયોગને અભ્ર (વાદળ) કહેવાય છે. જે જળનીવર્ષા કરે છે તે અભ્ર છે. હજાર નેત્રોવાળા ઈન્દ્ર જળના સ્વામી છે.

માસ	સૂર્ય.	પૃથ્વી સુધી પહોંચતા કિરણો.
કારતક.	ત્વષ્ટા	8000
માગશર.	મિત્ર	7000
પોષ.	વિષ્ણુ	6000
મહા.	વરુણ	5000
ફાગણ.	પુષા	6000
ચૈત્ર.	અંશુ	7000
વૈશાખ.	ધાતા	8000
જેઠ.	ઈન્દ્ર	9000
અષાઢ.	અર્ચમા	10,000
શ્રાવણ.	વિવત્સવાન	10,000

⁴લિ.પુ.અ.54 શ્લોક 45,46 પૃ.232.

⁵લિ.પુ.અ.54 શ્લોક .39 પૃ.239.

ભાદરવો.	ભગ	11,000
અસો.	પર્જન્ય	9000

जलस्य नाशो वृद्धिर्वा नास्त्येवास्य विचारतः।
धृवेणाधिष्ठितो वायुवृष्टिं संहरते पुनः ॥⁶

અર્થાત્ વિચાર પુર્વક જોવામાં આવે તો જળનો નાશ કે વૃદ્ધિ થતીજ નથી .ધૃવ દ્વારા અધિષ્ઠિત વાયુ વૃષ્ટિનુ પુનઃ હરણ કરે છે અનંતર પુનઃ વૃષ્ટિ થાયછે. ટુંક માં આ જલચક્ર પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલે છે.તથા જળસ્રોતોને સ્વચ્છ બનાવે છે. આ પ્રક્રિયા ના અભાવમાં જીવન અસંભવ છે . લિંગ પુરાણમાં આ રીતથી જળચક્રપ્રક્રિયા ખુબજ સરળ રીતથી વર્ણવામા આવી છે.

આ તો સમગ્ર ગ્રંથ નો એક અધ્યાય માત્ર છે.સ્વચ્છ પાણી પીવા અંગેના સુચનો, શૌચ પ્રક્રિયા વગેરે છે. તથા અગ્નિ પુરાણમાં પણ વૃક્ષવિજ્ઞાન, ગૃહ-વિજ્ઞાન, ગૌ-ચિકિત્સા, અશ્વચિકિત્સા, માનવ શરીરમાં નાડી-સંરચના, નીતિ-શાસ્ત્ર, ઔષધ-શાસ્ત્ર, ગજ-ચિકિત્સા, નગર- સંરચના, અનુશાસન વ્યવસ્થા વગેરે વિશે વિસ્તારોમાં માહિતી છે.

- સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ -

◆ મહર્ષિ વેદવ્યાસપ્રણીત - શ્રીલિઙ્ગમહાપુરાણ ।

ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર ।

પુર્વભાગ- અધ્યાય 59

પૃષ્ઠ સંખ્યા -

⁶લિ.પુ.અ.54 શ્લોક.67.પૃ.234.

भारतीयसंस्कृति-संस्कृतयोः साम्यम्

डॉ. उदित जितेन्द्र शर्मा

शिक्षक

इंग्लिश टीचिंग स्कूल, नडियाद

संस्कृतभाषा विश्वस्य प्राचीनतमासु भाषासु अन्यतमा अस्ति। महामानवसमुद्रस्य भारतवर्षस्य संस्कृतेः आधारः संस्कृतभाषा एव। संस्कृतभाषा बह्वीनां भारतीयभाषाणां जननी, अन्यासां वैदेशिकभाषाणां स्रोतरूपा अपि कथ्यते।

वेदः अस्माकं संस्कृतसाहित्यस्य सर्वप्रथमः ग्रन्थः अस्ति, यस्य रचना केनचिदपि मनुष्येण न कृता। वेदस्य रचनाकारः स्वयं निराकारः ईश्वरः अस्ति। वेदस्य भाषा अपि संस्कृतम् एव। वेदव्यासेन मनुष्याणां सौकर्यार्थं वेदः चतुर्षु भागेषु विभक्तः। ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः चेते चत्वारः वेदाः सन्ति। सम्पूर्णः वेदः संस्कारयुक्तः अस्ति। अस्माकं संस्कृतेः आधारः अपि वेदः एव। यथा – ऋग्वेदे ज्ञानस्य, देवतानां, ईश्वरस्य च स्तुतिः प्राप्यन्ते। यजुर्वेदे धार्मिककार्येभ्यः, यज्ञकर्मभ्यः, पौरोहित्यकर्मभ्यः च मन्त्राः प्राप्यन्ते। सामवेदे संगीतस्य ज्ञानम् अस्ति। एवं च अथर्ववेदे गुणधर्मारोग्यानां ज्ञानं समन्वितम् अस्ति। वेदः विश्वस्य सर्वप्रथमं ग्रन्थः वर्तते। अतः विश्वस्य प्राचीनतमग्रन्थः संस्कृतभाषायाम् एव अस्ति। इदम् एव भारतदेशस्य गौरवम् अस्ति।

संस्कृतभाषा देववाणी देवभाषा चापि कथ्यते। अनेन प्रमाणितं भवति यत् संस्कृतभाषा कियती प्राचीना अस्ति। शास्त्रे उल्लिखितम् अस्ति यत् – “संस्कृतिः संस्कृताश्रिताः” अर्थात् भारतीयसंस्कृतिः संस्कृतभाषाधारिता अस्ति। भारतीय संस्कृतेः प्रत्येकेषु अणुषु संस्कृतस्य वासः अस्ति। संस्कृतभाषा एव अस्माकं भारतवर्षस्य संस्कृतेः मूलाधारः वर्तते। पुराणानि, महाभारतम्, रामायणम् इत्यादयः ग्रन्थाः संस्कृतभाषायाम् एव सन्ति। एतेभ्यः ग्रन्थेभ्यः एव अस्माकं संस्कृतेः परिचयः जातः। संस्कृतभाषायाः इतिहासः प्रायः पञ्चसहस्रवर्षेभ्यः (५०००) प्राचीनः विद्यते। अस्माकं संस्कृतिः अपि तावती प्राचीना अस्ति।

भारतीयाः स्वस्य दैनिकजीवने या भाषा वदन्ति, तस्यां ज्ञाने अज्ञानेऽपि ते संस्कृतभाषायाः शब्दानां प्रयोगः कुर्वन्ति। किन्तु विडम्बनम् अस्ति यत् - “संस्कृतभाषा केवलं ‘वैदिकभाषा’ इति मत्वा ग्रन्थेषु स्थिता अस्ति। वर्तमानकालस्य जनाः संस्कृतभाषां कठिनाभाषा इति मत्वा दूरं

गच्छन्तः सन्ति। अतः संस्कृतभाषा प्रायः लुप्ता भवती अस्ति। तेन अस्माकं भारतीयसंस्कृतिः अपि संकटग्रस्ता अस्ति। वयं भारतीयसंस्कृतिं विस्मृत्य पाश्चात्यसंस्कृतेः अनुकरणं कुर्वन्तः स्मः। अस्माभिः संस्कृतभाषायाः संरक्षणार्थं प्रयत्नम् अवश्यमेव करणीयम् अस्ति। यदि संस्कृतभाषा पूर्णतया लुप्ता भविष्यति, तर्हि अस्माकं संस्कृतिः अपि पूर्णतया लुप्ता भविष्यति एव। भविष्यत्कालीनाः जनाः भारतदेशे निवासं कुर्वन्तः सन्तः अपि संस्कृति-संस्कृतयोः ज्ञानं न प्राप्स्यन्ति। शनैः शनैः केवलं 'भारतम्' इति नाम एव अवशिष्टं भविष्यति। संस्कृति-संस्कृतयोः रक्षणं, तयोः विकासश्च एव अस्माकं मूलकर्तव्यम् अस्ति।

भारते बह्व्यः संस्थाः संस्कृतभाषायाः रक्षणार्थं कार्यरताः सन्ति। तासु संस्थासु संस्कृतभारतीसंस्था सम्पूर्णे विश्वस्मिन् संस्कृतसम्भाषणाय सन्ततं कार्यरता अस्ति। विश्वस्य विविधदेशेभ्यः लक्षाधिकजनान् अनया संस्थया सम्भाषणस्य अध्ययनं क्रियते। अनेन वर्तमानकाले सम्पूर्णे विश्वस्मिन् लक्षाधिकजनाः संस्कृतभाषायां वक्तुं समर्थाः अभवन्। अतः एव वयम् अपि अस्माकं स्तरे संस्कृतस्य प्रचारं कर्तुं शक्नुमः। अस्माभिः कर्तव्यं मत्वा सन्ततं प्रयासाः करणीयाः सन्ति। किन्तु दुर्दशा अस्ति यत् – वयं स्वभाषायै महत्त्वम् अदत्त्वा अन्यासां वैदेशिकभाषाभ्यः अधिकं महत्त्वं ददामः। यथा – जर्मन, इंग्लिश, फ्रेञ्च इत्यादयः।

संस्कृति-संस्कृतयोः परस्परसमन्वयः अत्यावश्यकः अस्ति। संस्कृतभाषायाः 'सम्' उपसर्गपूर्वकं 'कृ' धातोः 'क्तिन्' प्रत्यये कृते 'संस्कृतिः' इति शब्दः निष्पद्यते। संस्कृतेन विना वयं संस्कृति-संस्कारयोः कल्पनाम् अपिकर्तुं न शक्नुमः। यदि द्वयोः कस्यचित् एकस्य अपि हानिः भविष्यति, तर्हि द्वौ एव असुरक्षितौ भविष्यतः। एवं च यदा द्वौ असुरक्षितौ भविष्यतः, तदा अस्माकं भारतदेशः अपि असुरक्षितः भविष्यति। तेन विश्वस्मिन् अस्माकं गौरवस्य ह्रासः भविष्यति। वयं जानीमः यत् संस्कृतभाषा अस्माकं जीवनेन सह सम्बद्धा अस्ति। साम्प्रतं सम्पूर्णे विश्वस्मिन् संस्कृतभाषायाः रक्षणार्थं कार्याणि अपि जायमानानि सन्ति। मङ्गलाभियानस्य पूर्णसफलतायाः अनन्तरं वैज्ञानिकैः संस्कृतभाषा सम्पर्कं कर्तुं सर्वश्रेष्ठभाषा मता। प्राचीने काले अस्माकं ऋषि-मुनिभिः अनेके ग्रन्थाः संस्कृतभाषायां रचिताः सन्ति। अद्य यावत् वैज्ञानिकैः ये आविष्काराः कृताः, तेषु अधिकतमाः आविष्काराः अस्माकं ऋषि-मुनिभिः पूर्वम् एव शास्त्रेषु वर्णिताः सन्ति। अनन्तरं एतान् शास्त्रान् अधीत्य वैदेशिकैः वैज्ञानिकैः आविष्कारान् दर्शयित्वा स्वनामाङ्कनं कृतम् अस्ति।

भारतीयसंस्कृतिः विश्वस्य समृद्धा संस्कृतिः अस्ति। इयं विश्वस्य संस्कृतीनां जननी अपि कथ्यते। भारतदेशे विभिन्नधर्माणां, जातीनां च जनाः निवसन्ति। तेषां धर्माणां जातीनां रीतयः, त्योहाराः च अपि भिन्नाः सन्ति। जीवनकलायां, राजनीतिक्षेत्रे, विज्ञानक्षेत्रे वा भारतीयसंस्कृतेः विशिष्टस्थानं वर्तते। भारतस्य संस्कृत्या आदिकालादेव परम्परागतरूपेण अस्तित्वं प्राप्तम्। भारतीयसंस्कृतौ स्नेहस्य, स्वजनभावनानां सम्मानं भवति। ज्येष्ठेभ्यः श्रद्धा, आदरभावं च भारतीयसंस्कृतेः महत्त्वपूर्णः सिद्धान्तः वर्तते। शास्त्रे अपि उक्तं यत् -

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशोबलम्¹॥

अर्थात् वृद्धजनस्य सेवया आयोः, विद्यायाः, यशसः, बलस्य च वृद्धिर्भवति। किन्तु संस्कृतेः अनुसरणं कर्तुं अपि संस्कृतस्य ज्ञानम् आवश्यकं भवति। उपनिषत्सु अपि संस्कृतेः रक्षणाय कानिचन सूत्राणि सन्ति यथा – “सत्यं वद, धर्मश्चर, मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव”²। एतैः सर्वैः सूत्रैः अस्माकं जीवनं सुन्दरं, श्रेष्ठं कर्तुं शक्नुमः। अस्माकं गृहे आगतानां अतिथिनां सेवा सहृदयं क्रियते। कारणम् अस्माकं भारतीयसंस्कृतौ अतिथिः भगवतः स्वरूपं मन्यते।

भारतीयसंस्कृतेः परिचयः अस्माकं संस्कारैः, व्यवहारेण च जायते। ज्येष्ठानां आशीर्वादाय नमस्कारं कृत्वा चरणस्पर्शं क्रियते, गुरु-शिष्ययोः पवित्रसम्बन्धः, मातृपितृणां ज्येष्ठानां च आज्ञापालनं, विवाहः इत्यादयः अस्माकं संस्कृतेः परिचयः अस्ति। विवाहः पवित्रः सम्बन्धः मन्यते। विवाहस्य सम्बन्धः अस्माभिः आजीवनं मन्यते।

प्रातःकाले उत्थाय -

कराग्रे वसते लक्ष्मीः करमध्ये सरस्वती।

करमूले तु गोविन्दः प्रभाते करदर्शनम्³॥

इति उच्चार्य करदर्शनम् अपि अस्माकं संस्कृतेः परिचयं कारयति।

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डले।

विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे⁴॥

¹ , , -

² , , -

³ DHARMA BINDU, AahnikaPrakarana, Page -

इति श्लोकेन भूमिवन्दनां करोति इत्यपि अस्माकं संस्कृतेः पराकोटिं प्रदर्शयति।

अन्याः विशेषता इयमपि अस्ति यत् - भारतदेशः विश्वगुरुः इति नाम्ना अपि ख्यातः अस्ति। यतो हि शास्त्रज्ञानां जन्म भारते एव अभवत्। साम्प्रतमपि विभिन्नदेशेभ्यः जनाः संस्कृतभाषायाः ज्ञानाय भारतदेशम् आगच्छन्ति। ते भारतीयसंस्कृतेः दर्शनम् अपि कुर्वन्ति। अपरं च गर्भात् मृत्युपर्यन्तसंस्काराः अपि शास्त्रेषु निहिताः सन्ति। तेषां संस्काराणां वैज्ञानिकमहत्त्वम् अपि विद्यते। किन्तु वर्तमानसमये केचन जनाः एव एतेषां संस्काराणां, शास्त्राणां विषये जानन्ति। अनेन एव कारणेन अस्माकं संस्कृतेः स्थितिः अपि शिथिला जाता। यदि वयमेव अस्माकं मातुः रक्षणं न कुर्मः चेत् अन्यः कः करिष्यति?

अतः भारतीयसंस्कृतये सम्पूर्णजीवनस्य बलिदानं दातव्यं भविष्यति। कारणं भारतदेशः केवलं संस्कृतिसंस्कृतयोः नाम्ना एव विश्वस्मिन् प्रसिद्धः वर्तते। अतः उक्तं यत् -

भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा।

सन्दर्भग्रन्थाः -

१ मनुस्मृतिः - मूलपाठः

२ तैत्तिरीयोपनिषद् - मूलपाठः

३ Dharma Bindu, Compiled, Translated and interpreted by V.D.N. Rao,
Former General Manager, India Trade Promotion Organisation, Ministry
of Commerce, Govt. Of India, PragatiMaidan, New Delhi.

४ अभिमन्यु गर्भ संस्कार, मनोज बुब, संस्कृति प्रकाशन, चतुर्थ संस्करणः हिन्दी, ९ मार्च
२०१३

યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર

ડો. નરવતસિંહ કે. ઠાકોર

M. PHIL., PH. D. (GUJ. UNI.)

B-10/8 સરકારી વસાહત, નાલંદા વાઘોડિયા રોડ, વડોદરા - 390 019.

પ્રસ્તાવના

હિંદુ ધર્મમાં કુલ સોળ સંસ્કારોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ સોળ સંસ્કારો આ મુજબ છે. 1 ગર્ભાધાન, 2 પુંસવન 3 સીમન્તોન્નયન, 4 જાતકર્મ, 5 નામકરણ, 6 નિષ્ક્રમણ, 7 અન્નપ્રાશન, 8 ચૂડાકર્મ, 9 વિદ્યારંભ, 10 કર્ણવેધ, 11 યજ્ઞોપવીત, 12 વેદારંભ, 13 કેશાંત, 14 સમાવર્તન, 15 વિવાહ, 16 અંત્યેષ્ટિ. આ સોળ સંસ્કારો પૈકી અગિયારમો સંસ્કાર યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર છે. જેને બીજા ઉપનયન સંસ્કાર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. મનુષ્ય જીવન માટે આ સંસ્કાર વિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ સંસ્કાર અંતર્ગત જ બાળકના જીવનમાં ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો માર્ગ પ્રશસ્ત થાય છે. યજ્ઞોપવીતનો પ્રાચીન ઉલ્લેખ તૈત્તિરીય-સંહિતામાં કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે,

નિવીતં મનુષ્યાણાં પ્રાચીનાવીતં પિતૃણામુપવીતં દેવાનામ્ ।

ઉપવ્યયતે દેવલક્ષ્મમેવ તત્કુરુતે ।

ગરદનથી લટકતા સૂત્રને-ઘાગાને નિવીત કહે છે. પિતૃઓને પિંડદાન કરવામાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

યજ્ઞોપવીતનો ઉલ્લેખ પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ જોવા મળે છે.

યજ્ઞોપવીતં પરમં પવિત્રં પ્રજાપતેર્યત્સહજં પુરસ્તાત ।

આયુષ્યમગ્રં પ્રતિમુંચ શુભ્નં યજ્ઞોપવીતં બલમસ્તુ તેજઃ ॥ પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર

યજ્ઞોપવીતને સામાન્ય રીતે જનોઈ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ઉપવીત, યજ્ઞસૂત્ર, વ્રતબંધ, બળબંધ, મોનીબંધ અને બ્રહ્મસૂત્ર પણ કહેવામાં આવે છે. ઉપનયનનો અર્થ છે, ‘પાસે લઈ જવું.’ પ્રશ્ન થાય કે કોની પાસે ? ઉત્તર છે. ઇશ્વર (બ્રહ્મ) અને જ્ઞાનની પાસે લઈ જવું. હિન્દુ સમાજના બધા વર્ગો જનોઈ ધારણ કરી શકે છે. જનોઈ ધારણ કર્યા પછી જ બ્રાહ્મણ બાળકને યજ્ઞ અને સ્વાધ્યાય કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત

આ ઉપરાંત બ્રાહ્મણ પોતાના પુત્રને વેદાદિ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેજસ્વી બનાવવો હોય તો પાંચમા વર્ષે, ક્ષત્રિય પોતાના બાળકને બળ પ્રાપ્ત કરાવવા માંગે તો છઠ્ઠા વર્ષે અને વૈશ્ય જો તેના પુત્રને ધનવાન બનાવવા માંગે તો તેનો આઠમા વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવો જોઈએ. એમાં પણ બ્રાહ્મણે ત્રણ પાદવાળા ગાયત્રીનું, ક્ષત્રિયે ચાર પાદવાળા ત્રિષ્ટુપનું અને વૈશ્યે ચાર પાદવાળા જગતી છંદના ઉપદેશની આજ્ઞા આપેલી છે. ગાયત્રીમાં પ્રથમ ચરણમાં આઠ અક્ષર હોવાથી આઠ વર્ષની અવસ્થામાં, ત્રિષ્ટુપમાં પ્રથમ ચરણમાં અગિયાર અક્ષર હોવાથી અગિયાર વર્ષની અવસ્થામાં અને જગતીમાં પ્રથમ ચરણમાં બાર અક્ષર હોવાથી બારમા વર્ષે ક્રમશઃ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર કરવાનો નિયમ છે. આ સમય વીતી જાય તો છંદના બે ચરણ પૂરા થઈ જાય છે અને છંદ નીરસ થઈ જાય છે. નીરસ થયેલ છંદ ઉપદિષ્ટ થવા છતાં પણ ફળ આપતાં નથી. આથી જ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યએ યજ્ઞોપવીત હેતુ ક્રમશઃ સોળ, બાવીસ અને ચોવીસ વર્ષની અવસ્થા માનવામાં આવી છે.

ઉપનયન સંસ્કારમાં બ્રહ્મચારી બે વસ્ત્રો ધારણ કરે છે. જેમાં એક નીચેના ભાગ માટે – વાસસ અને બીજું ઉપરના ભાગ માટે – ઉત્તરીય હોય છે. આ ઉપરાંત તેણે મેખલા અને દંડ પણ ધારણ કરવાના હોય છે. તેમાં પણ વર્ણ પ્રમાણે જુદા-જુદા ભેદ જોવા મળે છે.

➤ વસ્ત્ર :

બ્રાહ્મણનું વસ્ત્ર કૃષ્ણ મૃગચર્મનું હોય છે. જો તે ઉપલબ્ધ ન થાય તો તેના બદલે શણનું વસ્ત્ર ધારણ કરવું.

ક્ષત્રિયનું રુડુ મૃગચર્મનું હોય છે. જો તે ઉપલબ્ધ ન થાય તો તેના બદલે રેશમનું વસ્ત્ર ધારણ કરવું.

વૈશ્યનું છાગ-બકરાનાં ચર્મમાંથી બનેલું હોય છે. જો તે ઉપલબ્ધ ન થાય તો તેના બદલે ભેડના વાળમાંથી બનેલ વસ્ત્ર ધારણ કરવું.

➤ મેખલા :

બૌધાયન ઋષિ પ્રમાણે મુંજની મેખલા બધા વર્ણો માટે માન્ય છે પરંતુ મનુસ્મૃતિ અનુસાર,

બ્રાહ્મણની મેખલા મુંજની

ક્ષત્રિયની મેખલા મૌર્વીની

વૈશ્યની મેખલા શણની હોવી જોઈએ. જો તે ન મળે તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે ક્રમશઃ કુશ-દર્ભ, અશ્મંતક(તૃણ) અને બલ્લવજ(ઘાસ) ની મેખલા બનાવી ધારણ કરવી.

➤ દંડ :

બ્રહ્મચારીએ આચાર્ય, ગુરુનાં પશુઓના નિયંત્રણ માટે, રાત્રિમાં જવાની સુરક્ષા માટે અથવા નદીમાં પ્રવેશ વખતે પથદર્શન માટે દંડની જરૂર પડે છે. બ્રાહ્મણનો દંડ પલાશનો, ક્ષત્રિયનો દંડ ખેર વૃક્ષનો અને વૈશ્યનો દંડ પીપળાના વૃક્ષમાંથી બનાવેલો હોવો જોઈએ. આ દંડ પણ કેટલી માત્રામાં હોવો જોઈએ તેનું પણ માપ આપેલું છે. બ્રાહ્મણનો દંડ વાળ સુધી, ક્ષત્રિયનો દંડ કપાળ સુધી અને વૈશ્યનો દંડ નાક સુધી લાંબો હોવો જોઈએ.

ઉપનયન સંસ્કારમાં સાવિત્રી-ગાયત્રી-મંત્રોપદેશની પણ એક વિશિષ્ટ અને મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા છે. જે બ્રહ્મચારીને શૈક્ષણિક અને બૌદ્ધિક જીવનનો મૂળમંત્ર છે. સાવિત્રીને વેદમાતા કહેવામાં આવી છે. ગાયત્રી મંત્રના જપથી પવિત્રતા/શુચિતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ સૃષ્ટિ કરવાવાળા બ્રહ્મચારીને લાંબું આયુષ્ય, યશ વગેરે આપે છે. આથી જ આચાર્ય-ગુરુ સાવિત્રી-ગાયત્રી-મંત્રનું ઉચ્ચારણ બ્રહ્મચારી સમક્ષ કરે છે. સાવિત્રીના ઉપદેશ પછી બ્રહ્મચારીએ શાસ્ત્રાનુસાર પોતાના દંડને ધારણ કરી સૂર્યને નમસ્કાર કરી અને અગ્નિદેવની પ્રદક્ષિણા કરી શાસ્ત્રાનુસાર ભિક્ષાચરણ માટે નીકળવું જોઈએ. ભગવાન મનુ કહે છે તે પ્રમાણે સૌપ્રથમ માતા પાસે, પછી બહેન પાસે અથવા માસી પાસે અથવા જે અપમાન ન કરે તેમની પાસે ભિક્ષા માંગવી જોઈએ. આ ઉપરાંત બ્રાહ્મણે 'ભવત' શબ્દનું પહેલા ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. જેમ કે, ભવતિ ભિક્ષાં દેહિ । ક્ષત્રિયે 'ભવત' શબ્દનું વાક્યના મધ્યમાં ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. જેમ કે, ભિક્ષાં ભવતિ દેહિ । અને વૈશ્યે 'ભવત' શબ્દનું વાક્યના અંતમાં ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. જેમ કે, ભિક્ષાં દેહિ ભવતિ । આ રીતે ભિક્ષા માંગવી જોઈએ એવું મનુસ્મૃતિકાર કહે છે. ભિક્ષાચરણ પછી આહવનીય અગ્નિમાં આહુતિ, ત્રિરાત્ર-વ્રત, મેઘાજનન વગેરે કર્મો બ્રહ્મચારીએ કરવા એવું વિધાન છે. આ બધાનું શૈક્ષણિક અને બૌદ્ધિક મહત્ત્વ છે. ઉપનયન સંસ્કારનાં આ બધાં અંગો મળીને એક એવું વાતાવરણ ઊભું કરે છે જેનાથી બ્રહ્મચારી અનુભવ કરે છે કે તેના જીવનમાં એક નવા યુગનો જન્મ થયો હોય, જ્યાં તેનો બૌદ્ધિક અને ભાવનાત્મક વિકાસની અનંત સંભાવના છે. આ જ કારણે ઉપનયન સંસ્કારને બ્રહ્મચારીનો બીજો જન્મ કહેવામાં આવે છે.

યજ્ઞોપવીત સંસ્કારનું મહત્ત્વ :

આજે દરેક પરિવાર ધાર્મિક સંસ્કારોને મહત્ત્વ આપે છે. ઘરમાં વડીલોને આદર/સમ્માન, આજ્ઞાનું પાલન કરવું, પોતાનાં બાળકો પ્રત્યેની જવાબદારી સમય પ્રમાણે કરવી. ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરવાથી સદાચાર, સદબુદ્ધિ, નીતિ-મર્યાદા, સાચા-ખોટાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને ઘરમાં સુખ-શાંતિ કાયમ રહે છે. આ સંસ્કાર ઊંચી જાતિઓમાં કરવામાં આવે છે.

- ઉપનયન અર્થાત જનોઈ સંસ્કાર બીજો જન્મ (એક માતાના ગર્ભથી અને બીજો ધર્મમાં પ્રવેશથી) મનાય છે.

- ઉપનયન અર્થાત જ્ઞાનરૂપી નેત્રો પ્રાપ્ત કરવા, યજ્ઞોપવીત અર્થાત હવન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો.
- જનોઇ ધારણ કરવાથી પૂર્વ જન્મનાં ખરાબ કર્મોનો નાશ થઇ જાય છે.
- જનોઇ ધારણ કરવાથી આયુષ્ય, બળ અને બુદ્ધિમાં વધારો થાય છે.
- જનોઇ ધારણ કરવાથી ચરિત્ર શુદ્ધ અને તપ-વ્રતની પ્રેરણા મળે છે.
- જનોઇથી નૈતિકતા અને માનવતાનાં પુણ્ય કર્તવ્યોને પૂર્ણ કરવાનું આત્મબળ મળે છે.
- જનોઇના ત્રણ ધાગા (દોરા-સૂત્ર) માતા-પિતાની સેવા અને ગુરુભક્તિના કર્તવ્યનો બોધ કરાવે છે.
- યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર વિના વિદ્યાપ્રાપ્તિ, પાઠ-પૂજા અથવા વ્યાપાર કરવો વગેરે નિરર્થક છે.

યજ્ઞોપવીત સંસ્કારની કેટલીક મર્યાદાઓ :

- યજ્ઞોપવીતને મળ-મૂત્રાદિ ક્રિયાઓ કરતી વખતે પહેલાં ડાબા કાને ચઢાવી દેવી જોઇએ અને પછી હાથ ધોઇને જ તેને ઉતારવી જોઇએ. તેની પાછળનું કારણ એટલું જ છે કે યજ્ઞોપવીત અપવિત્ર ન થાય. આ ઉપરાંત એ બહાને પોતાના વ્રતનું વારંવાર ધ્યાન રહે.
- યજ્ઞોપવીતનો કોઇ તાર તૂટી જાય અથવા છ માસથી વધારે સમય થઇ જાય તો તેને બદલી દેવી જોઇએ. ખંડિત પ્રતિમા શરીર પર ન રાખવી. યજ્ઞોપવીતના ધાગા ગંદા થાય તો પણ બદલી દેવા જોઇએ.
- જન્મ-મરણના સૂતક પછી તેને બદલવાની પરંપરા છે. યજ્ઞોપવીત મહિલાઓ પણ ધારણ કરી શકે છે. તેમણે પણ બધા નિયમો પાળવા પડે છે.
- યજ્ઞોપવીતને શરીર પરથી ઉતારવામાં નથી આવતો. ભૂલથી એ શરીર પરથી ઉતરી જાય તો પ્રાયશ્ચિતરૂપે એક માળા જપવી અથવા તેને બદલી નાખવી.

ઉપસંહાર :

યજ્ઞોપવીત અથવા ઉપનયન સંસ્કાર એ હિન્દુધર્મમાં સૌથી મહત્ત્વનો સંસ્કાર છે. જેનો યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થાય છે તેને જ દ્વિજ કહેવામાં આવે છે. આ સંસ્કાર દ્વારા જ બ્રહ્મચારીને યજ્ઞ, તપ, સ્વાધ્યાય અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર મળે છે. પ્રાચીન સમયમાં તેનું જેટલું મહત્ત્વ હતું તેટલું આજે પણ જોવા મળે છે. આ સંસ્કાર જ વ્યક્તિને પોતાના વ્રતનો, કર્તવ્યનો અને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવાની યાદ સતત અપાવ્યા કરે છે. વૈદિક ધર્મને સાચવવા અને

સંસ્કૃતિને પુનર્જીવિત રાખવા માટે આવા સંસ્કારોનું સિંચન માતા-પિતાએ પોતાનાં બાલકોમાં કરવું જ જોઈએ.

સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ :

- 1 ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ ગાંધીનગર સંસ્કૃત ધોરણ 12
- 2 નેટ પરની યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર વિશેની માહિતી

‘સંત સાહિત્યના રખોપિયા: ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ’

ડૉ. દિનુ ચુડાસમા

આસિ.પ્રોફેસર

ડૉ.બી.આર.આંબેડકર ચેર-સેન્ટર

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

રાજકોટ

ગરવા ગિરનારની સિદ્ધક્ષેત્રની છાયામાં આવેલ કેશોદ પાસેના સિલોદર ગામે પ્રજ્ઞાચક્ષુ વણકર ભજન ગાયક-સાધક ઉકાભગતને ત્યાં ઘણી બાધા-માનતાઓ પછી નાથકૃપાએ નાથાલાલ ગોહિલનો જન્મ પંદર ડિસેમ્બર ૧૯૪૮માં થયો. ખેતમજૂરી કરી સાધુ, સંતોને ભોજન જમાડતી માતા વીરબાઈના દૂધ વડે એમનો સ્થૂળ દેહ બંધાયો અને રાત્રિએ જ્યોતપાટ ઉપાસનાના અજવાળે ગવાતાં ભજનોથી સંસ્કારદેહ ઘડાયો. શારદાગ્રામ અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી ઉચ્ચ વિચારદારા ધરાવતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં શિક્ષણ મેળવતા એમનો બૌદ્ધિક વિકાસ થયો. ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અધ્યાપક તરીકે કેશોદની કૉલેજમાં જોડાયા પછી એક જ સ્થાન પર ૪૦ વર્ષ નિષ્ઠાપૂર્વક અધ્યાપકની ફરજ બજાવી વિદ્યાર્થીઓના અતિપ્રિય પ્રાધ્યાપક અને આદરણીય ગુરુનું સ્થાન પામ્યા. હજારો વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓને કેળવણી આપી દીક્ષિત કર્યાં. પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક રહી ૨૦ છાત્રોને ડૉક્ટરેટની પદવી અપાવી. કેટલાય છાત્રોને અધ્યાપક, શિક્ષક અને અન્ય નોકરી અપાવવામાં આધારસ્તંભ બની સહાયક રહ્યાની નામ જોગ ચાલી હું જાણું છું જે નોંધવી અહીં અસ્થાને છે.

પિતા ઉકાભગત અને વીરુમાએ બાર વર્ષ અજવાળી બીજના જ્યોતપાટ ભર્યા છે. બાર વર્ષ પૂનમના પાટ ભર્યા છે. સિલોદરમાંવિ. સંવત ૨૦૧૨માં સવરોમંડપ ભરાયો હતો. આ ઘરમાં અનેક સાધુ- સંતો, માંગણ લોકો ભોજનને આશરો પામ્યા હતા, આંગણે નાથ જોગીઓના ધૂણાઓ ચેતાવ્યાહતા. તે ઘરતીની માટીના કણેકણમાંથી નાથાલાલભાઈમાં સંતસાહિત્યનો, ભજનવાણીનો ઉગાવો થયો છે. આ ઉગાવો મારે મન તેમના રોમેરોમમાંથી થતો મેં અનુભવ્યો છે. દાસીજીવણે ગાયું છે તેમ:

‘ પ્રેમ ચંદણનાં ઝાડવાં, બાયું! અગર ચંદનનાં ઝાડવાં

મારી દેયુમાં રોપ્યાં રે, મારા માવાની મોરલીયે મનડાં હેર્યાં રે ’

અધ્યાપક થયા પછી નાથાલાલભાઈએ પી.એચ.ડી. પદવી મેળવવાના હેતુથી સઆચાર ‘સૌરાષ્ટ્રના હરિજન ભક્ત કવિઓ’ વિશે સંશોધન કરી મહાનિબંધ લખ્યો. દલિત સમાજમાં હસ્તપ્રતો ક્યાંથી હોય ? આધાર પુરાવા મળે નહીં, માત્ર કંઠસ્થ પદ્મપરાએ જળવાયેલી માહિતીને ભજનોના આધારે, સ્થળોની પ્રત્યક્ષ મુલાકાતે, ગુપ્ત મંત્રો ને ગુરુમુખી જ્ઞાન મેળવીને સંતસાહિત્યમાં દલિત સમાજનો દસ્તાવેજ તૈયાર કરી આપ્યો છે. લેખકે આ ગ્રંથને પ્રગટ કરી દલિત સમાજમાં જન્મી સમાજનુંશ્રદ્ધા ચૂકવ્યાનું જણાવે છે. આ સંતોની દિવ્યવાણીમાં વેદ, ઉપનિષદના ગૂઢ રહસ્યોને લોકવાણીમાં ઉજાગર થતી જણાવી છે. દલિત સમાજના ૨૧ સંત-ભક્તકવિઓની શ્રદ્ધેય જીવની અને ભજનવાણી-સંતવાણી ઉકેલી આપી એમના આધ્યાત્મિક વૈભવ પર પ્રકાશ પાડી એક સાથે બે કાર્યો કર્યા ! એક તો જેમની પ્રેરણા અને સંસ્કાર

નાથાભાઈની નસ નસમાં વહે છે તે માત પિતાને જાણે કે આ એક પવિત્ર અને ઉચિત ભાવાંજલિ છે. અને બીજું સમગ્ર હરિજન સમાજનો સાંસ્કૃતિક દસ્તાવેજ હોવાથી સમાજનું શ્રદ્ધા અદા કર્યું કહેવાય.

એથી વિશેષ ઈ.સ. ૧૯૮૪ માં મહાપંથી ગુપ્ત સાધના, મંત્ર, આરાધ, ક્રિયા સાથે સમાધિ અને સવરામંડપ વિશની વિગત વિગતે ગ્રંથસ્થ કરી આપેલ છે. ‘સૌરાષ્ટ્રના હરિજન ભક્ત કવિઓ’ ગ્રંથને ડૉ.હરિવલ્લભ ભાયાળીસાહેબ સીમાસ્તંભરૂપ કહી અભિનંદે છે તો ફ્રાન્સના ડૉ. ફ્રાકવા માલીઝો તેમના સંશોધન પેપરમાં આ ગ્રંથના મહાપંથને દેલમી આરાધને સંદર્ભ તરીકે ટાંકતા હોય તે આ ગ્રંથની સફળતા છે.

સંતસાહિત્યમાં, ભજનવાણીના ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશવાનો યોગ તેમને સંત-સાંઈ મકરન્દભાઈના ચેતનવંતા સ્પર્શથી થયો છે. તેમની ભીતર ‘ભજન’ પડયું જ હતું, નાથપંથી દૂણો ભીતર જગતો જ હતો જે સાંઈ મકરન્દની કૂંકે અને અનામી સંતોના ઇંગિતે ભજનના અગમભેદની ખડકી ખૂલી ગઈ નાથાલાલભાઈને મકરન્દભાઈનો પ્રથમ આદેશ ‘આગમવાણી’ સંકલિત કરી તેની સમીક્ષા કરવાનો મળ્યો હતો. ‘આગમવાણી’માં ભાવિનું દર્શન કરતાં ભક્તજનોની વાણીને સંપાદિત કરી આપી છે. લોકસાહિત્યના માલમી ડૉ.બળવંત જાની કેશોદ કૉલેજમાં ‘આગમવાણી’ ના લોકાર્પણ સમયે બોલ્યાં હતા કે:

‘નાથાલાલભાઈ મકરન્દભાઈના નિશાળીયાઓમાં વડા નિશાળીયા હતા ને ભજનનું કાર્ય ખંતથી કરી રહ્યાં છે.’

આ ‘આગમવાણી’ ગ્રંથને સાઈ કવિ મકરન્દભાઈ ‘અંધારા ભેદતો દીવો’ કહી ઓળખાવે છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગર દ્વારા ‘આગમવાણી’ ગ્રંથને ઈ.સ. ૧૯૯૫નું પ્રથમ પારિતોષિક મળે છે.

સંતસાહિત્ય ક્ષેત્રનો આ તેમનો પ્રવેશ યશસ્વી બને છે. નાથાલાલભાઈને મેં સતત સંતસ્થાનકોમાં અલખના ઓટલાઓમાં, ભજનના મરમીઓમાં, સંતો, મહંતો સાથે ગોષ્ઠિ કરતાં, દેશી ભજન ગાયકોમાં ફરતાં જ જોયા છે. આ ફરવુંએમની અલગારી રખડપટ્ટીથી સંતસાહિત્યક્ષેત્રે મળલખ દૂળધોયાનું યજ્ઞકાર્ય એમના હાથે થતું રહ્યું હોવા છતાં આ ભજનયાત્રાનો અને સંશોધનના પરિશ્રમનો થાક એમનામાં ભળ્યો નથી. સંત સાહિત્યનું સંશોધન, સંપાદન એમના માટે અલખના ઓટલે બેસણા છે. આ ભક્તિસભર ભજનયાત્રામાં રખડતાં રખડતાં જે પ્રાપ્ત થયું તેને શબ્દસ્થ કરતા રહ્યાં અને સંતસાહિત્યના વડીલ અભ્યાસીઓ પાસેથી દિશાસૂચન લઈને ભજનના એક પછી એક સોપાન સર કરતાં રહ્યાં છે.

આજે તેમના ૩૫ ગ્રંથો તૈયાર થઈ ચૂક્યા છે. એ દરેકની વાત અહીં નોંધવાની નથી. આ ગ્રંથોમાંથી સંતસાહિત્ય - ભજન અંતર્ગત ૨૩ ગ્રંથો, ૦૪ મધ્યકાલીન કવિઓ, ૦૬ દલિતસાહિત્યના અને ૦૨ લોકસાહિત્યના ગ્રંથો છે. તે માહેનો એક ગ્રંથ ‘રવિએ રમતાં દીઠો’ સંત કવિ રવિસાહેબનું જીવન અને ૧૦૮ ભજનની તલસ્પર્શી સમીક્ષા છે. આ ગ્રંથ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી અનુસ્નાતક વિભાગના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન પામેલ હતો. જે આ ગ્રંથના વિત્તને અને સંશોધકની ક્ષમતાને પ્રગટ કરી આપે છે. વિલક્ષણ આલોચક નરોત્તમ પલાણ આ ગ્રંથ માટે કહે છે :

‘ભજન વાડીમાં હમણાં હમણાં ભાઈ નાથાલાલ ગોહિલની ચલમના ભડકા ઠીક ઠીક અજવાળું કરે છે. આપણે ઈચ્છીએ કે ડૉ. ગોહિલની ચલમ હબુવધુ પ્રજ્જવલિત બનો એના ભડકા અંધકારને હરો અને કસ કમલદલને ખીલવો.’

(‘રવિએ રમતાં દીઠો’ પ્રતિભાવ: નરોત્તમ પલાણ)

તો ડૉ.દલપત પટિયાર રવિ-ભાણ સંપ્રદાયની કહાનવાડી ગુરુગાદીના મહંત છે. તે ‘રવિએ રમતાં દીઠો’ ગ્રંથને ‘અખંડ નૂરની હેલી’તરીકે નવાજી લેખક વિશે કહે છે :

‘ડૉ. નાથાલાલે એમના સ્વાધ્યાયને નિરંતર ઊજળો રાખ્યો છે. સંતમતના અને સંતવાણીના એ ઘાયલ છે એ વિશે સતત ડૂબેલા રહ્યાં છે અને પ્રવૃત્ત પણ રહ્યાં છે.’(‘રવિએ રમતાં દીઠો’ પુરોવચન: ડૉ.દલપત પટિયાર)

કવિ મકરન્દભાઈના સૂચનથી ‘સત્ સાહેબની સરવાણી’ ગ્રંથમાં કબીર અને રવિભાણ સંપ્રદાયના સંતોની વાણી અને દર્શન પ્રગટ થાય છે. આ ગ્રંથના નિવેદનમાં ડૉ.મનોજ રાવળનો સંવાદ છે:

‘કબીર વિશે ડાપણ ડોળવાનું તને કોણે કહ્યું ?, કહે રે બાળક ! તું મારગ ભૂલ્યો ? કે તારા વેરીએ વળાવિયો !’ ટૂંકમાં કબીર વિશે લખવું કઠિન ને છતાં આ કાર્ય દક્ષતાથી નિભાવ્યું એટલું જ નહિ પણ પૂ.મકરન્દ દવે નોંધે છે :

‘સંતવાણીનો આ વડલો કબીરે વાવેલાં અને ભાણ-રવિએ જીવતરમાં ઝીલેલાં એ બીજ કેવાં તો વાગ્મય વડલો બની કોળી ઊઠ્યાં એનું અહીં સુપેરે દર્શન થાય છે. નાથાભાઈએ કેવળ પલાંઠી વાળીને આ વાણીનું પાન નથી કર્યું પણ ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર ઘૂમીને ,સાહેબ પરંપરાની જગ્યાઓમાં જઈને તથા સંત-મહંતોને મળીને આ સંપ્રદાયની જીવતી સરવાણી પારખી છે.’

(આશીર્વચન: મકરંદ દવે ‘સત્ સાહેબની સરવાણી’)

જ્ઞાનપીઠ પાસ્તિષિકથી વિભૂષિત સાહિત્ય સર્જક, વિવેચક રઘુવીર ચૌધરી આ ગ્રંથને તપાસી લેખક વિશે કહે છે:

‘શ્રી નાથાલાલ ગોહિલે અધ્યાપકોનું કુળ ઉજાણ્યું છે. એમના જેવા પાંચ સાત અધ્યાપકો પાકે તો પણ મધ્યકાલીન કવિતાનો સ્વાધ્યાય આગળ વધે.’

(‘સત્ સાહેબની સરવાણી’ પુરોવચન: રઘુવીર

ચૌધરી)

‘મોરલો મરત લોકમાં આયો’- દાસી જીવણના જીવન-કવન વિશેના આ ગ્રંથને ‘શ્રી અરવિંદ સુવર્ણ ચંદ્રક’ એનાયત થયો છે. ભજનને કાવ્યસ્વરૂપ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવાનું કામ તેમણે ‘ભજન રૂપદર્શન’ નામના ગ્રંથમાં કરી આપેલ છે. શ્રી લાભશંકર પુરોહિત આ પુસ્તકના પુરોવચનમાં જણાવે છે :

‘મોરલો મરત લોકમાં આયો’ એ કેવળ ભકતકવિ દાસીજીવણનું જીવન-કવન-દર્શન નથી. તેમાં છે ‘ભલો ભાવનો મેળો’ સતરમી અઢારમી સદીનાં સંતોમાં દાસીજીવણે તેમની આગવી કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રેમ વિરહની ઉલ્કટતા અને ઉન્મત્તદશાને વાચા આપી છે તેમનાં ભક્તિ નીતરતાં ભજનોમાં.’

(‘મોરલો મરત લોકમાં આયો’ પુરોવચન: લાભશંકર પુરોહિત)

અહીં ડૉ.ગોહિલે જીવણસાહેબની એકંદરે ૧૩૩ જેટલી સંતવાણીને મૂકી છે. તંતોતંત કાવ્ય-સંચાર ચમકાવતી ‘મોરલો મરત લોકમાં આયો’ સાદંત પ્રતીકદર્શનને ગુણે વસી જાય તેવી છે. ‘વાડીના સાધુઓ’ની ભજનવાણીના સઘન અને સમગ્રલક્ષી અભ્યાસની દિશામાં આ ગ્રંથ અનેક રીતે ઉપકારક અને માર્ગદર્શક નીવડશે. કારણ કે અહીં ભજનની વ્યાખ્યા, પ્રકારો, લક્ષણો અને તેનું કાવ્યસૌંદર્ય ભજનના ઉદાહરણ સાથે મૂકી આપેલ છે.

સંત સાહિત્ય ક્ષેત્રે બૃહદકાર્ય એમનું 'ભારતીય સંત દર્શન, સાધના અને વાણી' ગ્રંથ બે ભાગમાં પ્રગટ થયેલ છે. પ્રથમ ભાગ પેઠવ સંખ્યા : ૫૫૫ અને બીજો ભાગ પેઠવ સંખ્યા : ૫૫૬ સમગ્રકાર્ય ૧૦૦૧ પેઠવમાંથયું તેમાં સમગ્ર ભારતના ઉચ્ચસ્થાને બિરાજતા સંતો-સાધકોની વાણીને, દર્શનને એક સાથે મૂકીને ભારતીય સંત સાહિત્યમાં આ ગ્રંથને પ્રથમ હરોળમાં મૂકી આપેલ છે. લેખકની આ ક્ષમતા એમની વિદ્યાઉપાસનાની ઘોતક છે. આ ગ્રંથ વિશે શ્રી પુંજાલાલ બડવા પુરોવચનમાં નોંધે છે કે:

'પ્રિય ગોહિલસાહેબ, તમે જાણે સંત મેળાનો ભવ્ય સમારોહ યોજી દીધો. અલગ અલગ તો ઘણાએ કોઈને કોઈ વિશે લખ્યું છે પણ એકી સાથે જાણે ઈશ્વરનો દરબાર અલખના ઓટલે ભરાયો છે. આટલા ઊંડાણપૂર્વક ભાગ્યે જ બીજી કોઈ જગ્યાએ સંતમતની ચર્ચા થઈ છે. તમે એક મહાભારત કામ કર્યું છે. સંતોની કૃપા વિના તમારા હાથે આવું લખાવું શક્ય નથી એવું લાગે છે.'

('ભારતીય સંતદર્શન, સાધના અને વાણી 'પુરોવચન: પુંજાલાલ બડવા)

નાથાલાલભાઈએ જે સંશોધન કર્યું તે અનેક ગ્રંથોમાં સંગ્રહિત થઈ પ્રગટ થયું છે. એમના પરિશ્રમને ખરી રીતે જાણવો હોય તો સંશોધિત, સંપાદિત પુસ્તકોના નિવેદન-પૂર્વકથન લખેલ છે. તેમાંથી ડૉ. નાથાલાલભાઈની આંતર છબી જે મને જોવા મળી છે. તેને વાચક સુધી પ્રગટ કરવાથી જ લેખનો ધ્વનિ સમજમાં આવશે. ૩૫ ગ્રંથોના દરેક નિવેદનની સમીક્ષા મોટી થઈ જશે. તેથી કેટલીક મને સ્પર્શી ગયેલી, લેખકની જીવંતતાનો સંસ્પર્શ આપી ગયેલી સંવેદનાઓ અહીં નમૂનારૂપે મૂકીશ એમાંથી સંતસાહિત્યના સંશોધનનું આગવું કામ કરતા નાથાલાલભાઈ સંતવાણીના રખોપિયા કેમ થયા એ પામીશું. સાથે લોહીમાં મળેલાં ભજનના સંસ્કારોને તેમણે હૃદયમાં સેવી આપણા માટે પચે એ રીતે પ્રસ્તુત કરી આપ્યા એ સમજી જઈશું.

● 'આગમવાણી' પુસ્તકમાં માં લેખક નોંધે છે:

'આગમવાણીના ભજનો વર્ષોથી મારા કાનમાંગૂંજતાં રહ્યાં છે. માતાપિતાની મહાપંથી પાટઉપાસનાના સંસ્કારે ગળથૂંથીમાં જ ભજનરસ રેડયો છે. અનેક ભજન મંડળીઓ અને મરમી સંતો સાથે ભજનના રહસ્યને પામવા જીવનની ધન્યતા અનુભવી છે. દાસીજીવણની ઝણણ ઝાલરી સાથે વાગતી કલેજા કટારી અને ગંગાસતીના વીજળીના ચમકારે મોતી પરોવવાના રહસ્યના રોમાંચને અનુભવ્યો છે.'

● 'રવિએ રમતાં દીઠો' પુસ્તકમાં કહે:

' રવિ સાહેબની વાણીનું ઘેલું વર્ષોથી લાગેલું સૂરદાસ પિતાને કંઠેથી રામસાગરના નાદે આ વાણીનું રસપાન કરેલું. પીએચ. ડી. નિમિત્તે રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના હરિજન ભક્ત કવિઓની વાણીનું અનુશીલન આદરેલું ત્યારે એ વાણીના મૂળ ઉદ્ગાતારૂપ રવિસાહેબના વ્યક્તિત્વ અને સર્જકત્વ પ્રત્યે એક ઘેરી છાપ પડેલી. પૂ.મકરન્દભાઈએ ચિત્તના અંતરતમમાં પડેલા એ તણખાને સંકોચોને પ્રજ્વલિત કર્યો અને આમ શરૂ થઈ રવિસાહેબની વાણીની આંતર અને બહિર્યાત્રા મને પસંદ પડેલા અને ઉત્તમ લાગેલાં ૧૦૮ મણકાની માળાનું નામકરણ પૂ.મકરન્દભાઈએ કર્યું છે.'

● 'ભારતીય સંત દર્શન, સાધના અને વાણી' વિશે ડૉ.મનોજભાઈએ ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર વિશેનો અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું છે કે:

'ભારતીય સંતસાહિત્યનાં વિવિધ પાસાઓનો અભ્યાસ આ ગ્રંથમાં જોવા મળે છે. ભારતીય સંતદર્શન અને સાધના વિશેની સહજ સમજણ અને ઘણી સ્પષ્ટતાઓ અહીં લેખકે કરી આપી છે જે લેખકનો આ વિષય સાથેનો નાતો પૂર્વકાલીન હોવાનું અનુભવાય છે.'

- ‘ભજન રૂપદર્શન’ :

‘સંતસાહિત્ય ભજનસાહિત્ય વિશે સંશોધન- અભ્યાસ કરતાં કરતાંજણાયું છે કે ભજનને એક સંતકવિતા તરીકે મૂલવી,કાવ્યસાહિત્યમાં તેનું નિશ્ચિત સ્થાન સ્થાપિત થવું જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ અન્ય કાવ્યપ્રકારોની જેમ ભજનની વ્યાખ્યા, ઉદ્ભવ, વિકાસ, સ્વરૂપગત ચર્ચા, ભજનનાં પ્રકારો અને કાવ્યકલાની દૃષ્ટિએ તેનું મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ જે કાર્ય ‘ભજન રૂપદર્શન’માં થયું છે જેથી કરીને આપણી કોલેજો અને યુનિવર્સિટી કક્ષાએ ભજન અભ્યાસનો વિષય બને અને ભજન ભેદની ઝીણિયું વાતું સમજમાં આવે, ભજનક્ષેત્રે કામ કરતા વિદ્યાર્થીઓ ,સંશોધકો અને અધ્યાપકોને થોડી દિશા મળી રહે એ હેતુથી આ લખાણ તરફ વળ્યો છું.’

નાથાલાલભાઈ જયારે ‘ભજન’ જળવાય રહે એથી પરિશ્રમરત છે તો એમના આ સંશોધનકાર્યને મૂલવતા ‘ભજન રૂપદર્શન’નું પુરોવચન લખતાં ‘ભજન: સંત સાધનાનું અંતિમ શિખર’ માં રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા નોંધે છે :

‘ભજન સાહિત્યના ખેતરમાં ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલે સખત મજૂરી કરી છે ને પરિણામે તેનો સારો પાક લાગી રહ્યાં છે. ‘ભજન રૂપદર્શન’ માં સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે ભજનનો ઉદ્ભવ વિકાસ આલેખી ભજનનાં બાહ્ય લક્ષણો ઘણાં જ સ્પષ્ટ કરી શક્યા છે. પરંતુ ભજનની આંતરયાત્રાની ખડકી ખોલી જે દર્શન કરવાનું છે તેની આંતરયાત્રા ભજન સાધક જ કરી શકે.’

ભજન તથા સંતસાહિત્યના વિવિધ પાસાંઓનો અભ્યાસ કરવા માટે ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલે ભજન સ્વરૂપ વિશેની ઘણી જ સ્પષ્ટતાઓ અહીં કરી આપી છે. ભજન રચનાઓ શોધ-ખોળ દ્વારા મૂકીને તેમની ધૂળઘોયાનું કાર્યએક સંશોધક તરીકે કરેલું છે. ‘ભજન રૂપદર્શન’ સંતસાધનામાં આવેલા સ્થિત્યંતરો અને પરિવર્તનોના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે.’

- ‘કથનાત્મક ભજન સાહિત્ય’માં કે ‘બારમતી સંપ્રદાય’ની સંતવાણીને સંપાદિત કરવામાં નાથાલાલભાઈએ રસપૂર્વક કામ કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં કહે છે:

‘ભદ્ર સમાજના શિષ્ટ સાહિત્ય સામે,પછાત સમાજમાં પડેલું કંઠસ્થ સાહિત્ય ચિત્તને વિશેષ સ્પર્શી જતું . આ બહુજન સમાજનો જ હું એક સભ્ય છું. પછાત અને આર્થિક કંગાલ સમાજ પાસે જીવનનો આનંદ જ તેમનું કંઠસ્થ સાહિત્ય રહ્યું છે. અછૂત સમાજ વચ્ચે ઓતપ્રોત થઈ કામ કરનારા કોણ મળે ? આ પ્રકારનું પ્રથમ કાર્ય મેં મેઘવાળ સમાજમાં મહાપંથી ગુપ્ત પાટઉપાસના તેના મંત્રો, સાધના, ક્રિયા પ્રગટ કરી છે. એવી જ આ બીજી મેઘવાળ સમાજની ગુપ્ત બારમતી ઉપાસના રહી છે. આ પંથના ધર્મગુરુ માતંગદેવો મેઘવાળ સિવાય અન્યને તેનું જ્ઞાન સાંભળવા દેતા નથી તો ગહનભેદની વાત ક્યાંથી મળે ? સંશોધકે આવા માહિતી દાતાનો વિશ્વાસ કેળવવો કઠિન છે.’

માટે નાથાલાલભાઈ સાથે તેમની સંશોધનયાત્રાના અનુભવો વિશે સંવાદ થયેલો. આ અનુભવો ડૉ.ભગવાનદાસ પટેલે જેમ ‘મારી અનુભવયાત્રા’ લખી છે તેમ લખાણે તો ભવિષ્યના સંશોધકોને માર્ગદર્શન મળી રહેશે. ‘બારમતી સંપ્રદાય’ની સંશોધનયાત્રાનો પ્રસંગ તેમની પાસેથી સાંભળેલો નોંધું છું:

- ‘વસપડા ગામે મેઘવાળ વાસમાં રાત્રે માતંગદેવના વેદ બોલાતા હતા. આ કંઠસ્થ પરંપરાએ જીવંત રહ્યા છે, તે લિખિત નથી. સરજુગાન જેમ આ ગુપ્તવિદ્યા છે. અમે ગુપ્તવિદ્યાને ગુપ્ત રીતે જ વિડીયોગ્રાફી કરવાની ગોઠવણી કરી. હું તો ડાડાની સામે જ બેસી જીકારો આપતો હતો.

એકાદ કલાકનું રેકોર્ડિંગ થયું હશે ત્યા વાસનો ભાઈ પાણી પેશાબ જવા ગયો ને આ વિડીયોગ્રાફર (અશોક મેસવાણીયા) ને જોઈ ગયો ને મોટી બબાલ કરી મૂકી. ટોળું થઈ ગયું. વિડીયો -કેમેરો આંચકી લીધો ને મારવા જાય ત્યાં એણે કહ્યું: 'હું તો ગોહિલસાહેબે કહ્યું છે એટલે આવ્યો છું!', 'ટોળું કે; ગોહિલસાહેબ એના ઘરનો, શું અમારી આ વિધાને ચોરી જવા દેવી ? મેં બચાવનામાની ઘણી દલીલો કરી પણ ધર્મજનૂની સામે ક્યાંથી ચાલે ? માતંગદેવ તો ક્રોધિત થઈ શાપની ઝડી વરસાવવા લાગ્યા. એક બળૂકો બોલ્યો કે એનાં હાથ, પગ ભાંગી નાખો. એના આ મશીન ભાંગી નાખો. તે સમયે મને સારી રીતે ઓળખતા દાના બાપા ઊભા થયા ને વિગતે મારી ઓળખ આપી. વિડીયો કેસેટ ત્યાં જ દફનાવી અમે રાત્રે જ જીવ બચાવી નીકળી ગયા.'

'નાથજોગીઓ, તાંત્રિકો તેમ જ ગુરુગાદીની ગુપ્ત પ્રક્રિયા વિશે જે માહિતી મેળવી તેના રોચક અનુભવો છે પણ એ સમય મળ્યે નોંધીશ.' એમ કહી મારી વાતને ટાળી દીધી.

● 'મોરલો મરત લોકમાં આયો: ભક્તકવિ દાસીજીવણનું જીવન-કવન-દર્શન' માં લેખક નોંધે છે કે;

'દાસીજીવણને અજવાળું થયાનો અનુભવ ભજનવાણી દ્વારા મારા પિતાજી પાસેથી સાંભળ્યો હતો તે સમયે દાસીજીવણનું રૂપકડું રૂપ નાની વયે મારા ચિંતમાં કંડારાય ગયેલું. ભજન સાથે જોડાયેલી કોઈ કથા હોય તો તે મારા પિતાજી સાદૃશ્ય કરી આપતા. એવા દાસીજીવણના બે પ્રસંગો : ભીમસાહેબને એક જ રાત્રે પાંચ ગામના વાયક ઝીલી પાંચે પાંચ ગામ પ્રત્યક્ષ હાજરીની પ્રતીતિ થયાની ઘટના સવાર થતાં જીવણની આંખમાં ચોદાંર આંસુડા ને ગુરુ ભીમસાહેબ તેમને બાથમાં લઈ પંપાળતા હોય ને એ સ્પર્શે રોમેરામે અજવાળું થયાનું દૃશ્ય નાટકની જેમ મેં પણ જોયું છે. બીજો પ્રસંગ ગામને ચોરે ડાયરાએ જીવણને રોકી દાસીની ઓળખ પૂછી ત્યારે જીવણે તેનું રાધાનું મૂળ રૂપ દર્શાવી ગાયું :

'ભાઈ, હું તો મેરમની દાસી, તેની પટરાણી તેને શોભે એવો જ મારો ઠાઠ છે.'

નાની વયના આ ચિત્રો વર્ષો પછી 'મોરલો મરત લોકમાં આયો નામે પ્રગટ થાય છે.'

'મારો એક ક્રમ રહ્યો છે કે કોઈ પણ ગ્રંથ પૂર્ણ થાય એટલે તેને લઈને નંદીગ્રામ પૂ.મકરન્દભાઈ પાસે જવાનું, આ લખાણ તેમની આંખો સામેથી પસાર થાય, તેમની અંગુલિનો સ્પર્શ પામે ને જરૂરી સુધારા વધારા થાય.'

દલિત સમાજમાં જન્મેલાં લેખકને અનેક કડવા અનુભવો થયા છતાં નાથાલાલભાઈ માનવતાનો પંથ ભૂલ્યા નથી, પરંતુ સંતસાહિત્યનું સંશોધન કરતા ભીતરથી માનવતાથી ઘબકતા 'ભદ્ર' માણસ બનતા ગયા છે. કારણકે માનવીય અભિગમથી જીવતાં, સંતસાહિત્ય સાથે આજીવન નિરપત ધરાવતા, સંશોધક અને સંપાદનમાં નિમગ્ન રહેતા આ માણસને ભાવે છે 'ભજન' આજે જ્યારે સંતસાહિત્યનું સંશોધન કરનારા આંગળીના વેઢે ગણી શકાય એટલા જ છે. તેમાં ડૉ.ગોહિલ 'ભજન' અને 'સંતસાહિત્ય' ના નિષ્ઠાવાન સંશોધક રહ્યા છે. એથી વિશેષ એ ઉમદા માણસ અને શ્રેષ્ઠ અધ્યાપક છે. શિક્ષણ સાથે સંસ્કાર આપવા, જીવનનું ઘડતર કરવું ને ભજનની ઝીણી ઝીણી વાતો માણવાને કારણે વિદ્યાર્થીઓ તેમને ગુરુભાવે આદરથી વંદન કરતા રહ્યા છે. તેમનું ઘર લાઈબ્રેરી જ સમજો જાણે સંતસાહિત્યની પરખ માંડીને બેઠા છે. ગમે તે આવે તેમને મીઠો આવકાર મળે તેમના પીએચ.ડીના વિદ્યાર્થીઓ હોય કે અન્ય તેમના પરિવારના સભ્ય હોય તેમ રહે. છાત્રોને નાથાલાલભાઈ પોતાના માનસસંતાનો કહે છે. એમના ઘરે અજાણ્યા અનેક અભ્યાસીઓ આવે ત્યારે કોઈપણ જાતનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના તે

વિદ્યાને વાવરતા રહે. સંતસાહિત્યના મરમી હોવાથી સંતો , મહંતો, સાધુ, ભક્તો અને સંશોધકો આવતા રહે . જાણે એમના આંગણે ભાવનો મેળો ભરાયેલો તેવા સમયે તેમના જીવનસાથી મીનાક્ષીબહેન ચા ,પાણીને રોટલામાં ક્યાંય ઉતરતા રહે નહીં આવો સંધિયારો ન મળ્યો હોત તો ગોહિલસાહેબ કહે છે :

‘હું જે કાર્ય કરી શક્યો છું તે થઈ શક્યું ન હોત’.

આ હરફન મૌલા માણસ દ્વારા ભવિષ્યમાં જે ભજનસંગત ચક્રકાર્ય થવા જઈ રહ્યું છે તેની વાત એટલે ‘ભજનસાગરના મોતી’ ગ્રંથ. આ ભજનગ્રંથ ચાર ભાગમાં- ત્રણ હજાર પાનામાં મુદ્રિત થવા જઈ રહેલ છે. ગુજરાતી ભજનના મોતી મરજીવાની જેમ વીણી વીણીને, ભજનને વિષય, સ્વરૂપ, પંથ પરંપરાગત વર્ગીકરણ કરીને ભજન સાહિત્યનું આ બૃહદ્કાર્ય પ્રથમ વખત પ્રગટ થાય છે માનો ગુજરાતી ભજનનો ઇતિહાસ રચવાની સામગ્રી પૂરી પાડી આપી છે. આ મહાગ્રંથને આશીષ આપતાંપૂ.મોરારિઆપુ નોંધે છે :

● ‘ભજનસાગરના મોતી ’ જેનું સંકલન અને સમીક્ષા નાથાલાલભાઈ ગોહિલે કરી જે મારી દષ્ટિએ મહત્વની સાધના કરી. આ નાથાલાલભાઈને જાણું છું. બોલે ત્યારે માણું પણ છું. એમની પાસે ‘ભજન’ સાહિત્યને બહારથી જોવાનું ઇતિહાસજ્ઞાન પણ છે. અને ‘ભજન’ના અંદરના અધ્યાત્મની અનુભવી સમજ પણ છે. આ મારો અંગત મત છે.’

ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલનું સંતવાણીના સંશોધન સંપાદન કાર્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ ક્ષેત્રના લબ્ધપ્રતિષ્ઠિતોએ પોતાનો અભિપ્રાય આપી એમના કાર્યના પોતને પારખી પોષ્યું છે. ત્યારે લેખક દ્વારા સંતસાહિત્યના રખોપિયાની કેટલીક પ્રભાવી તલસ્પર્શીવાતો અહીં મૂકું છું:-

બાળવયેથી નાથાલાલભાઈની આધ્યાત્મિકચાત્રાની ભૂમિકા બંધાઈ ગયેલી એમાં સત્વશીલ વિદ્યાસંસ્થાઓનો પરિવેશ મળ્યો,શિક્ષણ મળતા એમનું પોત બળકટ થતું ગયું. આવો જોઈએ એમના ભીતરની સમૃદ્ધિને સંતસાહિત્ય વિષયક સરિતા દ્વારા:

● ‘સંતો, સંતસાહિત્ય,સંતવાણી-ભજન વિશે અભ્યાસ કરતા મારી ભજનની ભૂખ વધવા લાગી, જિજ્ઞાસાએ તેના અપાર રહસ્યને તાગવાની મથામણ આદરી. જો કે આદિકાળથી મનુષ્યની અદમ્ય ઝંખના અનંતને પામવાની રહી છે. આ અનંત,અલખ, અકળ, સત્ને પામવાનો એક માર્ગ ભજનનો રહ્યો છે. આ ભજનમાં ગયા પછી કિનારે જવાની કે તરવાની વાત નથી, તેમાં બોવાઈ જવામાં મજા છે. તેથી તલપ માણવા જેવી છે.’૧

‘વરસે ઘરતી, ભીજે આસમાન

સવરી વાણીરા પૂરા પરમાણ’

● ‘ સામાન્ય રીતે આકાશમાંથી વરસાદ વરસે છે ને ઘરતી ભીજાય છે, પણ અહીં ઊલટું બને છે. ઘરતી વરસે છે ને આકાશ ભીજાય છે. આ કેવું મોટું અચરજ ! આ અચરજ સાધનાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો મૂલાધારમાં પૃથ્વીચક્રમાં રહેલી કુંડલિનીશક્તિનો પ્રવાહ ઊંચે આકાશમાંબહ્મરન્ધ્રમાં વહેતો થાય ત્યારે સાધકના ચિત્તમાં જે આનંદહેલી ઊભરાય ત્યારે ઘરતી વરસે છે ને આસમાન ભીજાય છે. આ સહસ્રારમાં જલબીચ ‘ એક જોગી ’ પરમાત્મા બેઠો છે. તેને નુરતે-સુરતે નીરખી લેવાનો છે.ત્યા બાજુ રહેલઅનાહતનાદને સાંભળવાનો છે. આ ધામને સંતો ‘નિજધામ’ કહે છે.જેણે ઈચ્છા, વૃષ્ટા ને માયાનાં બંધનો ફગાવી દીધાં છે તે આ ધામે પહોંચી શકે છે.’૨

● ‘ ભજન સમય, સૂર અને શબ્દ સાથે જોડાયેલ છે. ભજન ભાંગતી રાત્રે ગવાય છે. રાત્રિના ચાર પ્રહર પ્રમાણેની વાણી છે. પ્રથમ પ્રહર –જીવનમુખી વાણી, બીજો પ્રહર ગુરુમુખી વાણી, ત્રીજો પ્રહર શિવમુખી વાણી ને ચોથો પ્રહર બ્રહ્મમુખીવાણી તેમાં રાત્રિના બાર પછી આરાધ, તે પછી ભેરવી, રામગરી, પ્રભાતી એ ક્રમમાં ભજન ગાવામાં આવે છે. આ દરેક ભજનવાણીનો અલગ રાગ,તાલ, ઢાળ હોય છે. ભજન જ્યારે અસલી ઢાળમાં અંતરની આરતથી ગવાય ત્યારે અંતરાત્માને સ્પર્શી જાય છે. ભજન શબ્દ સૂરના સંગાથે પ્રાણને સ્પંદિત કરી શકે છે. તેથી ભજન ગમે તે વાર્ષિક સાથે નહીં પણ રામસાગરને રણકારે સાંભળવામાં આવે ત્યારે અંતરમાં એક ઊજળી રેખા અંકિત કરી શકે છે.’૩

● ‘ ભજન શબ્દ સાધના છે. ભજનના કેટલાંક શબ્દો મંત્રશક્તિ ધરાવે છે. તેના અગમ અર્થો ગુરુમુખી રહ્યા છે. આ અર્થ અને તેની શાન હોય તો શબ્દ બ્રહ્મ બને છે. તેથી ભજન રામસાગરને રણકારે સૂરના સથવારે થતી શબ્દ સાધના છે.ભજન ગળતી માઝમ રાત્રે, જ્યોતના અજવાળે થતી અલખધણીની આરાધના છે.ભક્ત હૃદયની પરમાત્માને મળવાની આરત છે.ભજન ભીતરની આત્મજ્યોત જગાડે છે. અનાહતનાદની અનુભૂતિ કરાવે છે. અગમ આનંદહેલી ઊભરાવે છે ત્યારે એ રસના સાગરમાંથી અનાયાસ વાણી ગવાણી તે ભજન બની જાય છે. એટલે ભજન અનુભૂતિનું સહજ ગાન છે.’૪

● ‘ગગન મંડળમે ગૌવા વિચાણી,કાગદ દહી જમાયા;
છાછિ છાછિ પંડિતા પીની, સિદ્ધા માખણ ખાયા.’

ગગન મંડળમાં એટલે કે સહસ્ત્રારમાંબ્રહ્મરૂપી કામધેનુનો નિવાસ છે. તેમાંથી બ્રહ્મવિદ્યારૂપી દૂધ ઝરે છે. કાગળ જેવી આ ક્ષણભંગુર કાયામાં તેનું ધ્યાનરૂપી દહી જમાવવામાં આવે છે. આ જ્ઞાનરૂપી મંથન કરવામાં આવે ત્યારે તેનુંસારતત્ત્વરૂપી માખણ-આત્મતત્ત્વનો આરવાદ મળે છે. પંડિતો માત્ર તેની શાબ્દિક ચર્ચામાં,તર્કમાં,વાદ-વિવાદમાં પડી રહે છે. એટલે કે તેના ભાગમાં માત્ર છાશ આવે છે. જ્યારે અનુભવી સિદ્ધો તો માખણ ખાય છે. ભજનનું બાહ્ય કલેવર અવશ્ય વિવેચકો પ્રમાણી શકે પરંતુ ભજનનું આંતરદર્શન તો અનુભૂતિજન્ય ભજનભાવિકો જ કરી શકે છે.’૫

● ‘ભજન એક સ્વતંત્ર કાવ્ય સ્વરૂપ છે. તેમાં અનુભૂતિનું દર્શન અને અગમભેદને ઉકેલતી શબ્દ સાધના છે. ભજન એ સંત-ભક્તનું ગેય ઊર્મિકાવ્ય છે. જેમાં ભક્તહૃદયની આદ્રવાણી છે. અનુભૂતિનું દિવ્યદર્શન છે. જેમાં જ્ઞાનભક્તિ, પૈરાગ્ય અને યોગનો સુભગ સમન્વય થયો છે. લોકભોગ્ય વાણીમાં ઉપદેશની સાથે મરમી શબ્દાવલી દ્વારા સહજ શબ્દ સુરતિ યોગ સાધતી પરાવાણીનો અનુભવ કરાવી જાય છે.’૬

સંતસંજ્ઞા વિશે કહે છે :

‘ સામાન્ય રીતે સંતસંજ્ઞા એવી વ્યક્તિને લાગુ પડે છે કે જેણે અસ્તિત્વને પરમાત્મા, આધ્યાત્મિક શક્તિ,પરંપરિત પૈશ્વિક સત્યોને આત્મસાત કર્યા હોય. આ એક એવી ધાર્મિક વ્યક્તિ છે જે

જગતની સાથે અનેક પ્રકારના સંબંધોથી સંકડાય છે અને મુક્ત પણ રહે છે. એમની પાસે એક આંતરિક આંતર દર્શન હોય છે જે સમયના ત્રણેય પરિમાણોને પારખી શકે છે. જેઓ જિંદગીમાં નૈતિકતા સાથે પ્રેમ, સ્વતંત્રતાનો અનુરોધ કરે છે. પરમાત્મા સાથે પવિત્ર સંબંધો ધરાવતા આ સંત ફક્ત ધાર્મિક વિધિ-વિધાનો નથી ધરાવતા પરંતુ જીવન દરમિયાન અને તેમના અંત પછી પણ અસ્તિત્વ બોધ આપે છે.’૭

નાથાલાલભાઈ સંતની ઓળખ આપે તે જોઈએ:

● ‘સંતો પરમાર્થે તરુવર જેવા, પરના સંકટ લેવે, શીત ઉષ્ણ પોતે સહન કરે ને શિતળછાયા-સત્યશાન સૌને આપે છે.’ સંત એટલે જે સત્ને પામી ગયો છે તે, જે આંતરદર્શન કરી પરમાત્માની અનુભૂતિ પામ્યો છે તે.’ સંતો ભારે પરમાર્થો હોય છે. એ તો વાદળની જેમ આવીને વરસે છે. અને પોતાની દિવ્યશક્તિઓ વડે બીજાના દુઃખ હણે છે. પરમ શાંતિનો અનુભવ કરાવે તે સંત.’૮

● ‘ મહાચૈતન્યનો પ્રેમસાગર જ્યાં શબ્દ હિલોળે ઊછળી રહ્યો હોત તે સંતસાહિત્ય છે. સંતસાહિત્ય પરમ સત્યની શોધ માટેની શબ્દસાધના છે. જ્યાં સુધી આ સાધના પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈએ નહીં ત્યાં સુધી સંતવાણીના શબ્દોના મરમને પામી શકાશે નહીં. સંતવાણી એ સંત-ભક્ત કવિનું અનુભવદર્શન છે. કબીર, સુરદાસ, મીરાં, નરસિંહની વાણીમાં એ અનુભવ ઓળખાયો છે. નિર્ગુણ નિરાકાર અલખ પુરુષના મસ્તકમાંથી જ્ઞાનધારા, હૃદયમાંથી વહેતી ભક્તિધારા અને નાભિમાંથી વહેતી યોગધારાની ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરી સંત સાધક શબ્દસાધનામાં આગળ વધે છે.’૯

પૂ.મોરારિખાપુના સાનિઘ્યમાં સંતસાહિત્ય સમીક્ષા યોજાય છે. તેમાંનાથાલાલભાઈએ ભજનનો ઇતિહાસ આલેખી આપ્યો છે. માની લો કે ભજન સાહિત્યક્ષેત્રે એક અલગ ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરી આપે છે. નિવૃત્તિના સાંપ્રત-સમયમાં ભજનસંગત, ધૂણીની રંગત અને પોતાના ખેતરની માટીની ભીનાશમાં લયલીન એવા નાથાલાલભાઈ વધારે સમસંવેદનશીલ માણસ બનતા જતાં માડુ છે. કારણકે પોતાને વારસામાં મળેલ સંસ્કારને તેઓ સભાન રહી સેવે છે. ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલની એક કેફિયત ટાંકી લેખને અલ્પવિરામ મૂકું.

‘ સંતવાણી, ભજન મને વારસામાં મળેલ છે. પ્રજ્ઞાચક્ષુ પિતા અલખજ્યોતના આરાધક, બારબીજના ઉપાસક, રાત્રે જ્યોત પ્રકાશ કરી ભજન આરાધના કરવાનું તેમનું વ્રત. મા દિવસ આખો મજૂરી કરે, ઉપવાસ રાખે, આંગણે આવેલા અભ્યાગતોને જમાડે ને ભાવથી ભજન સાંભળે. મારા ઘરમાં રોજ રાત્રે, રામસાગર ને મંજુરાના તાલે પિતાજીના કંઠે ભજન ગવાતાં હોય, સત્સંગ ચાલતો હોય આવા વાતાવરણમાં મારું જીવનઘડતર થયું છે. પુંજાલાલ બડવા જેવા કુટુંબિક ભાઈએ મારા આ વારસાનું સતત સ્મરણ કરાવ્યું છે.’૧૦

સૌરાષ્ટ્રની ઘરતી એટલે સંતો, સાધકો, સદાવ્રતો, સેવાધામોની ચેતનાનો પરિમલ પ્રસરાવતી ભૂમિ. તે તળભૂમિની માટીને ભીતર રગદોળી સંતસાહિત્યના સંશોધનને નૂતન પરિપાટી બક્ષતા નાથાલાલભાઈ મળવા જેવા જીવંત માણસ છે.

સંદર્ભ નોંધ:

- (૧) 'ભારતીય સંતદર્શન,સાધના અને વાણી '---ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ પૃષ્ઠ:૮પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૨
- (૨) 'મોરાર સાહેબ વાણી અને દર્શન'---ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ પૃષ્ઠ:૫ પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૭
- (૩) 'રામસાગરને રણકારે '---ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ પૃષ્ઠ:૪ પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૯
- (૪) 'રામસાગરને રણકારે '---ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ પૃષ્ઠ:૪ પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૯
- (૫) 'કથનાત્મક ભજન સાહિત્ય '---ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ પૃષ્ઠ:૧૨-૧૩ પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૭
- (૬) 'કથનાત્મક ભજન સાહિત્ય '---ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ પૃષ્ઠ: ૧૩ પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૭
- (૭) 'ભારતીય સંતદર્શન,સાધના અને વાણી '---ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ પૃષ્ઠ:૧૨ પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૨
- (૮) 'ભારતીય સંતદર્શન,સાધના અને વાણી '---ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ પૃષ્ઠ:૧૩ પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૨
- (૯) 'સંત સાહિત્ય: સંશોધન અને સમીક્ષા'---ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ પૃષ્ઠ:૭પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૫
- (૧૦) 'ભારતીય સંતદર્શન,સાધના અને વાણી '---ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ પૃષ્ઠ:૨૩ પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૨

A Study of Analysis of Financial Performance Selected Fertilizer Company in Gujarat

Mr. Dhaval A. Zala

dhavalzala565@gmail.com

Research Scholar

Dr. D. R. Chavda

dineshchavda@bknmu.edu.in

Research Guide & Assistant Professor

Department of Commerce and Management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

Abstract:

The fertiliser industry in Gujarat is critical to the agricultural sector's development. The food sector in India has created a benchmark owing to the country's many technically proficient fertiliser manufacturers. However, many fertiliser businesses are losing a lot of money, and many of them have cut back on production cost increases. These are hardly encouraging indicators for the government's ability to support the economy. The evaluation of financial performance is very beneficial for financial managers, investors and other users who can benefit a lot from this study. Hence, this paper attempts to provide insights about overall financial position and evaluate financial performance of GSFC and GNVFC in Gujarat. This study is based on secondary data derived from published annual reports of the selected units. The study conducted during the period of 5 years (2014-2018). The data were processed through accounting and statistical measures like, ratios; t-test and Pearson correlation taken in the study. The study concluded that there is Significant of difference in financial performance of GSFC and GNVFC.

Keywords: *Financial Performance, Ratio Analysis, Debtor Turnover, Assets Turnover, Fixed Assets Turnover and Investment Turnover*

Introduction

Financial performance management always affect leverage, liquidity, firm size, firm age, managerial Ownership, and block Holder Ownership, and other area of the management. Methodology describes the research route to be followed, the instruments to be used, universe and sample of the study for the data to be collected, the tools of analysis used and pattern of deducing conclusions.

It is now one of the fastest growing basic industries which have taken rapid strides in recent years. It produces a wide range of fertilizers to suit different soil and crop requirements in different parts of the country. India is now the third largest producer of nitrogenous fertilizers in the world.

At present, there are 57 fertilizer units manufacturing a wide range of nitrogenous and complex fertilizers, including 29 units producing urea and 9 units producing ammonia sulphate as a by-product. Besides, there are about 64 medium and small scale units producing single superphosphate.

Review of Literature

Suman Patra, Pulak Mishra, S. C. Mahapatra, S. K. Mithun(2016)they concluded that greater use of chemical fertilizers has no strong correlation with growth of agricultural production and yield. It is also found that agricultural production has fluctuated during this period possibly due to improper use of N–P–K over the years exceeding the assimilative capacity of soil. Improper use of chemical fertilisers seems to have caused environmental degradation and erosion of soil fertility as well. Greater crop diversification in the district has also enhanced use of more chemical fertilizers further. Hence, appropriate measures are necessary to make growth of agriculture in the district sustainable in the long run.

Aisha Masood(2014)Fertilizer can be defined as a chemical or natural substance used to make soil or land more fertile. First used by ancient farmers, fertilizer technology developed significantly as the chemical needs of growing plants were discovered. The main reason of reduced land productivity is poor soil caused by continuous cropping without using sufficient mineral fertilizers and manures. Crop fertilization is the main tool available. This paper mainly focuses on different ratios of financial statements of Fertilizer sector of Pakistan for the period of 2010 – 2013. In this paper, comparison of different ratios like- Current Ratio, Quick Ratio, Debt to Equity Ratio, Return on Asset, Return on Equity etc. of Fertilizer Sector are done.

Mohmad Mushtaq Khan(2016)this paper found that the financial soundness of a company can be achieved maintaining liquidity and profitability of the company. The purpose of this study was to measure the liquidity and profitability of the selected Telecom companies. While meeting its short term operational or working requirements whereas analysis of fixed assets and return on equity concentrates on long term performance. So now to conclude the current ratio of Vodafone is better than Bharti Airtel show that Vodafone is better in terms of liquidity. Vodafone has also performed better than Bharti Airtel in terms of quick ratio. To conclude there is a vast difference in the performance of selected Telecom companies in terms of liquidity and profitability performance.

Dr. Anurag B. Singh Ms. Priyanka Tendon credit deposits of SBI bank and ICICI bank ratios covered in this literature. Credit deposits ratios proportion of loan credit by a bank from the bank deposits received. Credit is the loans and advances granted by the banks. Interest expenses to total expenses, Interest income in SBI and ICICI, other income to total income in SBI and ICICI, net profit margin in SBI and ICICI, net worth ratios, growth of profit in SBI and ICICI, growth in total income of SBI and ICICI are cover many ratios in this research reports.

Objectives of the Study

The overall objective of the study is to find out the financial performance and to know the financial position of the study.

- To study the financial performance in Gujarat State Fertilizer Company and Gujarat Narmada Valley Fertilizer Company during the study period.

- To study the financial position of selected GSFC and GNVFC limited.
- To study the effective financial structure of selected of GSFC and GNVFC.
- To know the effectiveness and efficiency of GSFC and GNVFC.

Data Collection

The main information and data have been collected from head offices of the selected units. Opening expressed in commercial journals, magazines, newspapers accounting literature, various journals and magazines on fertilizer industry have also been used in this study. The study is mainly based on secondary data drawn from the annual reports of the respective banks. This data is related to 5 years of (2014 -2018). Mean and standard deviation has been used to arrive at conclusions in a scientific way. And variance can find the difference between two alternative options.

Period of the study

The present study is undertaken for a period of five accounting year starting from 2014-15 to 2018-19. The researcher has selected the base year 2014-15 to 2018-19 because this year is normal for the purpose of analysis and evolution.

Nature of the research

This study is based on the secondary data, derived from annual published reports of selected units - GSFC and GNVFC. Various researches have been conducted under study of examines and no research has been conducted on financial performance and its impact on comparative analysis of fertilizer units of Gujarat state (with reference to GSFC and GNFC). Thus, this study would be an original contribution as the problem of the study is unique in every respect. It is a functional study and focuses on the functional aspect of the industry.

Data Analysis and Interpretation

1. DEBTOR TURNOVER RATIOS

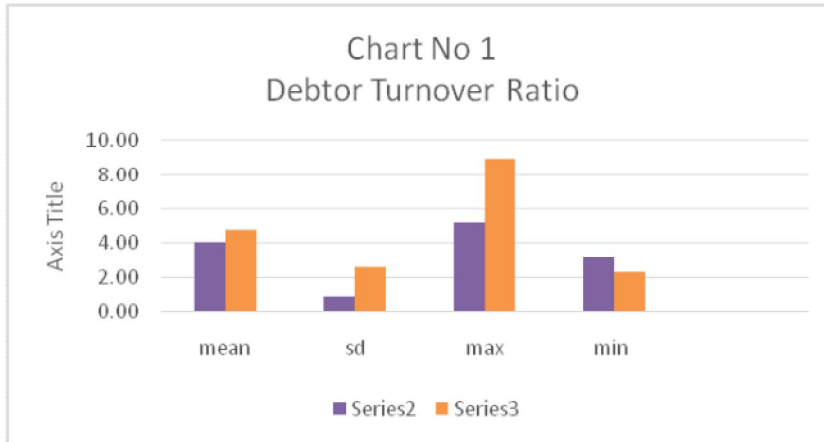
The Debtors Turnover Ratio also called as Receivables Turnover Ratio shows how quickly the credit sales are converted into the cash. This ratio measures the efficiency of a firm in managing and collecting the credit issued to the customers.

Formula:

Debtors Turnover Ratio = Net Credit Sales/Average Account Receivable*365 days

Table No.1 Debtors Turnover Ratios

Year	GNVFC	GSFC
2014-15	3.30	2.69
2015-16	3.19	2.32
2016-17	3.52	2.57
2017-18	5.23	7.1
2018-19	5.00	8.94
Mean	4.05	4.72
SD	0.8536	2.6368
Max	5.23	8.94
Min	3.19	2.32

Above table 1 and chart no 1 are indicates the debtor’s turnover ratio of GSFC and GNVFC OF Fertilizer Company for 2014-15 to 2018-19. GNVFC has highest mean value with 4.72 while GSFC has lowest mean value 4.05. The standard deviation of GSFC is 2.6368, the highest which means a higher degree of variability and lowest variability of 0.8536 was observed is GNVFC. The maximum value of GNVFC observed in the year of 2017-18 is 5.23. While minimum value observed in the year of 2015-16 is 3.19. The maximum value of GSFC observed in the year 2018-19 is 8.94 while minimum value observed in the year of 2015-16 is 2.32.

Hypothesis of the Study

- ❖ H_0 There is No Significant Difference Between debtor’s turnover ratio of selected GNFC and GNVFC fertilizer company of India
- ❖ H_1 There is Significant Difference Between debtor’s ratio of selected GNFC and GNVFC Fertilizer Company of India.

Table no.2 T-Test

Pearson Correlation	0.951224
Hypothesized Mean Difference	0
Df	4
t Stat	-0.69785
P(T<=t) one-tail	0.261854
t Critical one-tail	2.131847
P(T<=t) two-tail	0.523708
t Critical two-tail	2.776445

Testing of Hypothesis:

Conclusion:

- It is clear from table No.2 one tail testing of t-test hypothesis that the calculated value of ‘F’ was 0.261, which is higher than table value of ‘F’ 2.13, so, alternative hypothesis is accepted and null hypothesis is rejected. So, it can be concluded that there is Significant of difference in financial performance of GSFC and GNVFC.

- It is clear from table No.2 two tail testing of t- test hypothesis that the calculated value of ‘F’ was 0523, which is higher than table value of ‘F’ 2.77, So, Null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. So, it can be concluded that there is Significant of difference in financial performance of GSFC and GNVFC.
- The Pearson correlation(r) is 0.951 the r is close to 0. It means there is no relationship between the variables. The r is positive that means as cost gets larger. The revenue gets smaller. It is a correlation.

2. ASSETS TURNOVER RATIOS

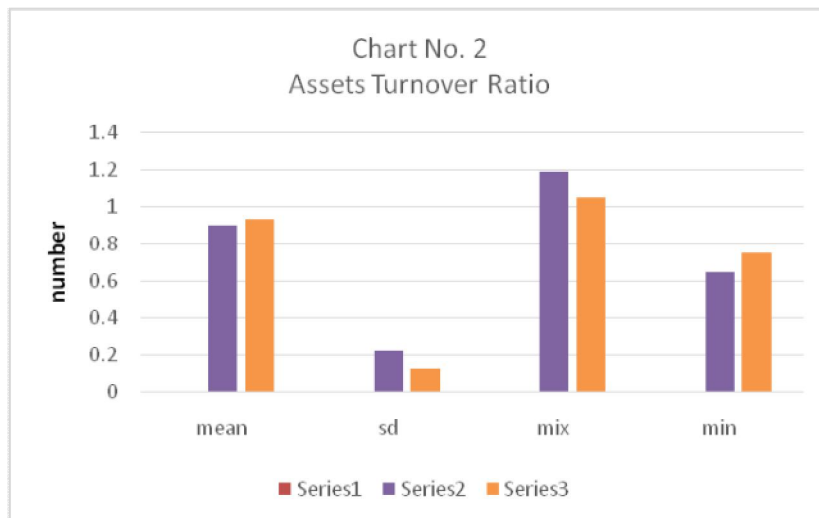
The asset turnover ratio measures the value of a company's sales or revenue relative to the value of assets. The asset turnover ratio can be used as an indicator of the efficiency with which a company is using its assets to generate revenue.

Formula:

$$\text{Assets turnover} = \frac{\text{Total Sales}}{\text{Total Assets}}$$

Table Number 3 Assets Turnover Ratios

Year	GNVFC	GNFC
2014-15	0.65	1.05
2015-16	0.7	1.03
2016-17	0.79	0.75
2017-18	1.16	0.8
2018-19	1.19	1.03
Mean	0.898	0.932
SD	0.2216	0.1256
Mix	1.19	1.05
Min	0.65	0.75

Above table 3 and chart no 2 are indicates the assets turnover ratio of GSFC and GNVFC OF Fertilizer Company for 2014-15 to 2018-19. GSFC has highest mean value with 0.932 while GNVFC

has lowest mean value 0.898. The standard deviation of GNVFC is 0.2216, the highest which means a higher degree of variability and lowest variability of 0.1256 was observed Is GSFC. The maximum value of GNVFC observed in the year of 2018-19 is 1.19. While minimum value observed in the year of 2014-15 is 0.65. The maximum value of GSFC observed in the year 2014-15 is 1.05 while minimum value observed in the year of 2016-17 is 0.75.

Hypothesis of the Study

- ❖ H_0 There is No Significant Difference Between assets turnover ratio of selected GNFC and GNVFC fertilizer company of India
- ❖ H_1 There is Significant Difference Between assets turnover ratio of selected GNFC and GNVFC Fertilizer Company of India.

Table no.4 T-Test

Pearson Correlation	-0.23434
Hypothesized Mean Difference	0
Df	4
t Stat	-0.23464
P(T<=t) one-tail	0.413003
t Critical one-tail	2.131847
P(T<=t) two-tail	0.826006
t Critical two-tail	2.776445

Testing of Hypothesis:

Conclusion:

- It is clear from table Number 4 one tail testing of t-test hypothesis that the calculated value of 'F' was 0.413, which is higher than table value of 'F' 2.13, so, null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. So, it can be concluded that there is Significant of difference in financial performance of GSFC and GNVFC.
- It is clear from table Number 4 two tail testing of t-test hypothesis that the calculated value of 'F' was 0.523, which is higher than table value of 'F' 2.77, So, Null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. So, it can be concluded that there is Significant of difference in financial performance of GSFC and GNVFC.
- The Pearson correlation(r) is -0.234. The r is close to 0. It means there is no relationship between the variables. The r is negative is means that as cost gets larger. The revenue gets smaller. It is a correlation.

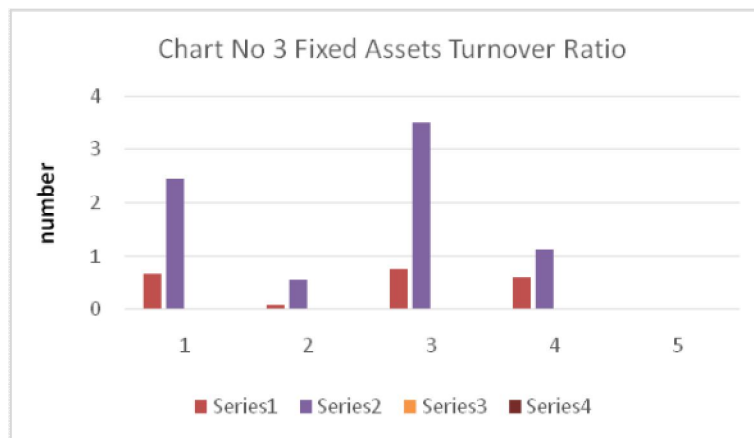
3. FIXED ASSETS TURNOVER RATIOS

The fixed asset used by analysts to measure operating performance. This efficiency ratio compares net sales (income statement) to fixed assets and measures a company's ability to generate net sales from its fixed-asset investments.

$$\text{FAT} = \frac{\text{Average Fixed Assets}}{\text{Net Sales}}$$

Table No 5 Fixed Assets Turnover Ratios

Year	GNVFC	GSFC
2014-15	0.62	1.13
2015-16	0.6	3.51
2016-17	0.6	2.39
2017-18	0.77	2.61
2018-19	0.77	2.65
Mean	0.672	2.458
SD	0.0784	0.5584
Mix	0.77	3.51
Min	0.6	1.13

Above table 5 indicates the assets turnover ratio of GSFC and GNVFC OF Fertilizer Company for 2014-15 to 2018-19. GSFC has highest mean value with 2.458 while GNVFC has lowest mean value 0.672. The standard deviation of GSFC is 0.5584, the highest which means a higher degree of variability and lowest variability of 0.0784 was observed in GNVFC. The maximum value of GSFC observed in the year of 2015-16 is 3.51. Minimum value observed in the year of 2018-19 is 0.77. The maximum value of GSFC observed in the year 2014-15 of 1.13 while minimum value observed in the year of 2015-16 is 0.6.

Hypothesis of the Study:

- ❖ H_0 : There is No Significant Difference Between fixed assets turnover ratio of selected GNFC and GNVFC fertilizer company of India
- ❖ H_1 : There is significant Difference Between fixed assets turnover ratio of selected GNFC and GNVFC Fertilizer Company of India.

Table no.6 T-Test

Pearson Correlation	0.103705298
Hypothesized Mean Difference	0
Df	4

t Stat	-4.687583312
P(T<=t) one-tail	0.004697298
t Critical one-tail	2.131846782
P(T<=t) two-tail	0.009394596
t Critical two-tail	2.776445105

Testing of Hypothesis:**Conclusion:**

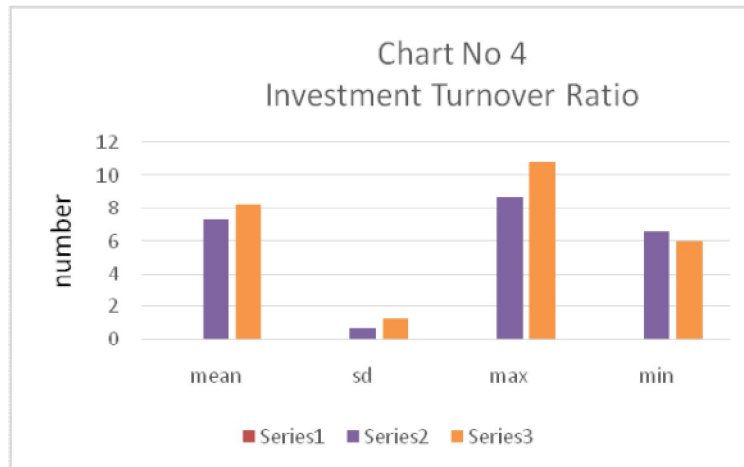
- It is clear from table Number 6 one tail testing of t- test hypothesis that the calculated value of 'F' was 0.413, which is higher than table value of 'F' 2.13, so, null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. So, it can be concluded that there is Significant of difference in financial performance of GSFC and GNVFC.
- It is clear from table Number 6 two tail testing of t- test hypothesis that the calculated value of 'F' was 0.009, which is higher than table value of 'F' 2.776, So, Null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. So, it can be concluded that there is Significant of difference in financial performance of GSFC and GNVFC.
- The Pearson correlation(r) is 0.103. The r is close to 0. It means there is no relationship between the variables. The r is positive that means as cost gets larger. The revenue gets smaller.

4. INVESTMENT TURNOVER RATIOS

Formula: Investment Turnover Ratios = Total Sales / Total Investment

Table no 7 Investment Turnover Ratios

Year	GNVFC	GSFC
2014-15	6.58	8.82
2015-16	6.62	10.82
2016-17	7.47	7.79
2017-18	8.69	7.82
2018-19	7.11	6
Mean	7.294	8.25
SD	0.6288	1.256
Max	8.69	10.82
Min	6.58	6

Above table 7 and chart no.4 are indicating the investment turnover ratio of GSFC and GNVFC OF Fertilizer Company for 2014-15 to 2018-19. GSFC has highest mean value while GNVFC has lowest mean value 7.294. The standard deviation of GSFC is 1.256, the highest which means a higher degree of variability and lowest variability of 0.6288 was observed in GNVFC. The maximum value of GNVFC observed in the year of 2016-17 is 1.07 while minimum value observed in the year of 2014-15 is 6.58.the maximum value of GSFC observed in the year 2015-16 is 10.82. While minimum value observed in the year of 2018-19 is 6.

Hypothesis of the Study

- ❖ H_0 There is No Significant Difference Between investment turnover ratio of selected GNFC and GNVFC fertilizer company of India
- ❖ H_1 There is significant Difference Between investment turnover ratio of selected GNFC and GNVFC fertilizer company of India

Table no. 8 T-Test

Pearson Correlation	-0.396197079
Hypothesized Mean Difference	0
Df	4
t Stat	-0.951742858
P(T<=t) one-tail	0.197560955
t Critical one-tail	2.131846782
P(T<=t) two-tail	0.395121911
t Critical two-tail	2.776445105

Testing of Hypothesis:

Conclusion:

- It is clear from table No.8 one tail testing of t- test hypothesis that the calculated value of 'F' was 0.011, which is higher than table value of 'F' 2.13, So, Null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. So, it can be concluded that there is Significant of difference in financial performance of GSFC and GNVFC.

- It is clear from table No.8 two tail testing of t- test hypothesis that the calculated value of 'F' was 0.395, which is higher than table value of 'F' 2.776, So, Null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. So, it can be concluded that there is Significant of difference in financial performance of GSFC and GNVFC.
- The Pearson correlation(r) is -0.396. The r is close to 0. It means there is no relationship between the variables. The r is negative is means that as cost gets larger. The revenue gets smaller. It is a correlation.

Limitation of the Study

The main limitations of the study are as follows:

- A lot of researchers carry out research work without having genuine understanding of the research methods.
- They simply seek out similar studies and replicate the methodologies mentioned in it.
- Even the research guides don't have a thorough knowledge of the different methodologies.
- This scenario warrants the necessity for some kind of short-term training to be imparted to researchers before undertaking research activities.
- There isn't any proper interaction between researchers and the businesses, industry etc.
- The study is limited to five year 2014-15 to 2018-2019 only.
- The study is related to corporate fertilizer sector of Gujarat only.
- This study is based on secondary data derived from published annual reports of the selected units. The reliability and finding are largely depending on the data published in annual reports.

Reference:

- 1.Suman Patra, Pulak Mishra, S. C. Mahapatra, S. K. Mithun, (2016), "Modelling impacts of chemical fertilizer on agricultural production: a case study on Hooghly district, West Bengal, India" Springer International Publishing Switzerland 2016.
- 2.Aisha Masood (2014), "An Empirical Study of Financial Performance of Fertilizer Sector of Pakistan Listed on KSE-100: A Comparative Analysis" Research Journal of Finance and Accounting ISSN 2222-1697 (Paper) ISSN 2222-2847 (Online) Vol.5, No.21, 2014.
- 3.Mohmad Mushtaq khan, (2016), "Liquidity & Profitability Performance Analysis Of Selected Telecom Companies" www.anveshanaindia.com (2016).
- 4.Dr. Anurag B. Singh, Ms. Priyanka Tendon, "a study of financial performance a comparative analysis of sbi and icici bank "international journal marketing, financial service & management rearch It is online available at www.indianresearchjournals.com
- 5.<https://www.gnfc.in/>
- 6.<https://www.gsfclimited.com/>
- 7.<http://www.moneycontrol.com/>

नासिरा शर्मा की चुनिंदा कहानियों में निर्वासित या प्रवासी जीवन

सुमनरानी जगदीशसिंह

पीएच.डी शोध छात्रा

क्रांतिगुरू श्यामजी कृष्ण वर्मा कच्छ विश्वविद्यालय, भूज

देश विभाजन के समय निर्वासितों का ज्वलंत प्रश्न आया । सन् १९४७ की घटना हो(भारत-पाक विभाजन)या सन् १९७१ की भारत-पाक युद्ध और बंगलादेश की निर्मित इन घटनाओं में शरणार्थियों का प्रश्न मुख्य रूप से रहा है । सन् १९४७ के विभाजन में नृशंस नरसंहार हुआ, फसाद हुए उसी के साथ आबादी की अदला-बदली हुई । इस अदला-बदली में बहुत से लोग शरणार्थी कैम्प में रहे। देश विभाजन के समय की यह एक महत्वपूर्ण समस्या रही है । हिन्दुस्तान विभाजन विश्व इतिहास में एक क्रूरतम घटना मानी गयी है । देश विभाजन के पश्चात् शरणार्थी समस्या एक भयानक यथार्थ के रूप में सामने आयी । इस संदर्भ में कुसुम चर्तुवेदी का कथन उचित प्रतीत होता है-“देश की आज़ादी की बहुत बड़ी कीमत अदा करनी पड़ी, विभाजन ने ज़मीन पर ही लकीर नहीं खींची दिलों पर भी लकीर खींच दी । देश के सीने पर ऐसा जख्म लगा जो आज तक भरा नहीं बल्कि नासूर बन गया है । विभाजन पूर्व और बाद के दंगों ने लाखों की जान ली, हजारों स्त्रियों की अस्मत् दंगाइयों ने लूट ली, करोड़ों लोगों को बेघर होकर शरणार्थियों का जीवन बीताना पडा ।”^१

सन् १९७१ के युद्ध में बंगलादेश की मुक्ति हुईउसी के साथ उस युद्धकाल में भारत पर शरणार्थियों का बोजा पड़ा । पश्चिम बंगला की ओर से यह शरणार्थी भारत में आए । इस कारण देश की अर्थव्यवस्था पर काफी बोझ पड़ा । भारत ने इस निर्वासितों के लिए बहुत सी सुविधाएँ दी । शरणार्थी परिवारों को फिर से एक बार बसाने का कार्य किया । भारत ने अपना नैतिककर्तव्य समझ इन शरणार्थियों की मदद की ।

‘इब्ने मरियम’ सग्रह की ‘जडें’ कहानी निर्वासित जीवन की कहानी है । प्रवासी भारतीय और उनकी पहचान के संकट से जुड़ी कहानी है । वर्चस्ववादी ताकतों के दमन चक्र में पिसती मानवता का चित्रण इस कहानी में हुआ है । युगांडा के कम्पाला शहर के नक्सलीय दंगों ने गुलशन से उसका परिवार छीन लिया है । गुलशन भारतीय मूल की युगांडा वासी है, “भारतीय मूल के युगांडावासी ब्रिटिश सत्ता के समय बन्धुआ मज़दूर बनाकर लाए गए

थे । ”^२ ‘जड़ें’ भारतीय होने के कारण उन्हें कम्पाला से खदेड़ जाता है । गुलशन जो नयी पीढ़ी की है वह सत्य से अनजान है । यह कटू सत्य उसे सच से रूबरू कराता है कि इनसान की जड़ें उसका पीछा नहीं छोड़ती । वह कम्पाला से इंग्लेड चली जाती है, “गुलशन का अतीत उसे मानसिक रूप से कहीं जुड़ने नहीं देता था । अक्सर उसके इस भय के अँधेरे में एक प्रश्न जल उठता उकआखिर उस देश ने जिसकोउसने कभी देखा नहीं, कभी उससे प्यार तो दूर उसके बारे में सोच नहीं, वह क्यों उसकीजिन्दगी में एक महत्वपूर्ण भूमिकानिभा रहा है ? क्या इन्सान की जड़ें उसका पीछा कभी नहीं छोड़ती है ? क्या फैलती शाखाओं का कोईमहत्व नहीं। ”^३

इसी संग्रह की ‘मोमजामा’ कहानी भी विस्थापित जीवन पर आधारित है । जबीबा सीरिया से भारत में डॉक्टरी की पढ़ाई के लिए आई है । वह ईसाई है । बदी लेबनान से भारत में इंजनियर बनने आया है । बदी मुस्लिम है । सीरिया में छिड़े गृह-युद्ध के कारण जबीबा का परिवार बन्दी बना लिया जाता है । वह बदी से प्रेम विवाह करती है । लेबनान आरि सीरिया में रियासत के कारण युद्ध छिड़ जाता है । दोनों भारत में शरणार्थियों की तरह जाते हैं । बेटी वफुरा जो लेबनान में है उससे मिलने और वतन की एक झलक पाने की तमन्ना में जाती है किन्तु बमबारी में बदी का परिवार और उसकी बेटी नही रहती । थोड़े ही दिनों में बदी भी लापता हो जाता है । तन्हाई में जबीबा खुद से पूछती है, “हालात की मार ने तो मेरे दिल को जैसे मोमजमा में बदल दिया है, यही मोमजमा मेरी जिन्दगी की तावीज बन गया है, जो मेरी पहचान को छुपाए हुए है, जो न मेरे दिल से मिटायी जा सकती है और न उसे खोलकर वह किसी को पढ़ा सकती है । ”^४

हुकूमतें इन्सान से उसके जीने के सहारे तक छीन लेती हैं । जबीबा अपने शौहर को खोकर सोचती है, कहीं धर्म इन्सान के पैरों की बेड़ी बना जाता है तो कहीं विचारधार उसे नष्ट कर डालती है । सर्वस्व खोने के पश्चात् भी जन्मभूमि सीरिया की स्मृति उसे कचोटती है, तड़पकर वह आत्मलाप कर उठती है- “वतन तुम कहाँ हो ? तुम्हें पता है न कि मैं यहाँ हूँ । वतन, मैं यहा हूँ । मुझे वापस बुला लो । मेरे लिए अपने दरवाजे खोल दो । मुझे अपनी गोद में बिठा लो । इस अनजान मुल्क में मुझे क्यों रहने पर मजबूर कर रहे हो ? आखिर मेरा कसूर क्या है ? ”^५

‘पुल-ए-सरात’ उपर्युक्त संग्रह की और एक कहानी है। जिसमें निर्वासित जीवन और दुःखान्त प्रेम कहानी का चित्रण किया गया है। लैला के दिल में यह जज्बा बहुत गहरे बसा है कि, “इन्सान तो किसी भी खयाल, किसी भी विश्वास, किसी भी धर्म, किसी भी विचारधारा से पहले पैदा हुआ था। फिर इतने पुराने उसे आपसी इन्सानमोहब्बत के रिश्ते को तोड़कर तुम विचार और सीमा की परिधि के तंग दायरे में कैसे कैद हो गए ?”^६ सबसे बड़ा रिश्ता इंसानियत का है।

ईरान और इराक के सुन्नी-शियाविवाद के कारण—“दस लाख इराकी अपने हमवतन एकाएक ईरान भेज दिए गए, क्योंकि उनके नस्ली रेशे उस धरती में से उगे थे।”^७ इनमें लैला का प्रेमी हसन भी है। जो कालान्तर में इराक के विरुद्ध युद्ध में भी शामिल होता है। वह द्वन्द्व में है किजिस व्यक्ति से उसने प्यार किया था वही अपनी खाक से रिश्ता तोड़कर बताही का सामान पैदा करता है। अपनस जन्मभूमि के विरोध में हथियार उठाता है। उसे अपने आप में ताज्जुब होता कि—“किसीशख्स से एक साथ मोहब्बत और नफरत की जा सकती है ? उसे कभी-कभी अपने ऊपर ताज्जुब सा होने लगता है।”^८ अपने ही देश के खिलाफहथियार उठाना जिसे हमने वतन कहा है। यह उन विस्थापितों की भी कथा है, जो नस्ल से ईरानी थे किन्तु इराक की मिट्टी में रच-बसे हुए हैं। बरसों बाद सियासी मार ने उन्हें अजनबी धरती पर जाने को विवशकिया। दजला का बहना, बगदाद, फैलों की खुशबू उनके जिस्ममें घर कर बैठ गयी है—“वतन की दूरी क्या होती है, इसका अन्दाजा तो सिर्फ वही कर सकता है जिसका दाना-पानी उसकी जमीन से उठा गया हो। मुस्लिम भाईचारे की बातों तो सिर्फ बातें हैं ?”^९ अपने ही देश में वह शरणार्थी की तरह जीते हैं। इंसान की जड़ें उसे अपने ही देश में पराया कर देती है।

‘संगसार’ कहानी संग्रह की ‘यहूदी सरगर्दन’ कहानी भी ईरानियों के विस्थापित जीवन पर आधारित है। डॉ.बोरहान जो हार्ट स्पेशलिस्ट है। वह अपने वतन से दूर विदेशों में पनाहगीर की तरह जीता है—“मैं कब तक गज-भर वतन के लिए दर-ब-दरफिरता रहूँगा। उसे ढूँढ़ता रहूँगा, हाथ कुछ भी नहीं लगेगा।”^{१०} वतन की तड़प उन्हें हमेशा ठीस के रूप में सालती है। ईरान की धरती से जरदुशितयों को निकाला दे दिया गया था। बमबारी में डॉ.बोरहान का परिवार नेस्तनाबूद हो जाता है। विदेशी धरती पर यह सुन डॉक्टर को हार्ट अटैक होता है। कितनी बड़ी शोकांतिका है कि मरते वक्त वतन की जमीन तक नहीं नसीब हुई।

इसी संग्रह की 'नमक का घर' कहानी भी विस्थापित जीवन को दर्शाती है। ईरान के बमबारी में शहखानों का घर परिवार सब कुछ नष्ट हो जाता है। वह इंग्लैंड में शरणार्थी जीवन बीता रही है। अपने खोये घर और गुमशुदा परिवार की त्रासदी झेलते हुए वह अपने आप को तसल्ली देने के लिए ल्यान में अपने घर खत भेजती है। जबकि उसे मालूम है कि वहाँ अब कुछ नहीं है। वह कहती है, "ताकि मैं जीने के काबिल अपने को बना सकूँ, वरना मुझे हर पल लगाता है, मैं मर रही हूँ।"^{११}

'लबादा' कहानी ल्यान से भागे लेखक और कवियों की है, जो जर्मनी में शरणार्थियों की तरह जिन्दगी बसर कर रहे हैं। अपने वतन की एक झलक पाने के लिए लोग बेकरार हैं। विदेशों में यह तन से रहते हैं पर मन हमेशा अपने वतन में मौजूद रहता है। अपने वतन की मिट्टी के लिए तड़प इनके दिल में बसी है।

'इब्ने मरियम' संग्रह की 'मिस्टर ब्राऊनी' कहानी भारतीय जीवन पर आधारित है। जन्मभूमि और विदेशी भूमि के बीच मानसिक द्वन्द्व को यह कहानी प्रस्तुत करती है। कभी इन्हें मातृभूमि की ओर खींचाव महसूस होता है तो कभी विदेशी सुख का चैन जीवन आकर्षित करता है। भूरेलाल के पुरखों को बन्धुआ मज़दूरों के रूप में ब्रिटेन में लाया गया था तभी से वह यहाँ रह रहे थे। करीब दो-सौ सालों से यह ब्रिटेन के अनेक इलाकों में रह रहे हैं, पर पूरी तरह से अपने वतन हिन्दुस्तान से अपनी जड़ें जमाए बैठे हैं। इनकी यहाँ काले और गोरे के बीच की एक अएग पहचान 'मिस्टर ब्राऊनी' है जिसका मतलब एशिया के रहनेवाले उनके रंग को एक नया संबोधन मिल गया 'ब्राऊनी'। जैसे भूरेलाल का कोई नाम न होकर 'मिस्टर ब्राऊनी' यह ही उनका नाम बन गया है।

भूरेलाल 'मिस्टर ब्राऊनी' इस संबोधन से शुरू में आहत होता है परन्तु कालान्तर में सत्ता और राजनीति के दुश्चक्र को समझकर वहीं रचबस जाता है। आखिर उसे सुकून भरी जिन्दगी जो चाहिए "हमें सियासत से क्या लेना देना ! सियासत हमारी माँ है, बाप है, हमको रोटी कपड़ा, मकान देती है ? अरे भाई, सियासत हमें नहीं चाहिए। हमें सिर्फ चार पैसे चाहिए और दिल का सुकून।"^{१२}

'शामी कागज' कहानी संग्रह की 'परिन्दे' कहानी में भी प्रवासीमानसिकता को दर्शाया गया है। रोजगार की तलाश में पराये देह में आना परिंदों के समान होता है। दाना चुगने के लिए किसी और देश में जाना और फिर कॉन्ट्रैक्ट खतम होने पर दे लौटना। विजय भी ऐसा ही भारतीय है जो पाँच वर्ष ईरान की भधरती पर रहने के बावजूद भी वहाँ की धरती से रागात्मक सम्बन्ध नहीं बना पाया। रोटी देनेवाला धरती में भी अपने पराये के भेदभाव

मानवीय तंगदिल है। नासिरा जी कहती है—“आखिर क्यों नहीं हम सिर्फ इन्सान हो जाएँ, जिनकारिश्ता धरती से है, आसमान से है, अपने पेट से है। सब अपने हैं और सब पराए हैं।”^{१३} यहाँ पर लेखिका का मानवतावाद मुखर है।

इसी संग्रह की ‘मुट्ठी भर धूप’ कहानी भी प्रवासी जीवन पर आधारित है। विदेश में रहते हुए इन्सानी बेगानेपन की कथा है। भारतीय नर्स रेखा तीन वर्ष के कॉन्ट्रैक्ट पर अपने परिवार की तंग हाली दूर करने को इस्फहान पहुँची है, परन्तु यहाँ उसे बेगानापन मिलता है। वहाँ के बाशिंदों से, साथी डॉक्टर से झिड़की और उसके अपने देश के वहाँ रह रहे लोगों से औरतपन के भूनाने के संकेत कहानी में है।

इस तरह लेखिका ने अपनी कहानियों में प्रवासी जीवन जीनेवाले लोगों की व्यथा कथा को अभिव्यक्ति दी है।

संदर्भ संकेत

१. कुसुम चतुर्वेदी, नया मानदंड, (संपा)मुक्ता, जुलाई-सितम्बर २०००, पृ. ५
२. नासिरा शर्मा, इब्ने मरियम (जडें), पृ. २२
३. वही, पृ. २६
४. वही, (मोमजाम), पृ. ८१
५. वही, पृ. ८१
६. वही, (पुल-ए-सरात), पृ. १११
७. वही, पृ. ११०
८. वही, पृ. ११३
९. वही, पृ. ११८
१०. नासिरा शर्मा, संगसार, (यहूदी सरगर्दत), पृ. ६५
११. वही, (नमक का घर), पृ. १४१
१२. नासिरा शर्मा, इब्ने मरियम (मिस्टर ब्राऊनी), पृ. ८३
१३. नासिरा शर्मा, शामी कागज़, (परिन्दे), पृ. ७२

An analysis of Defence Production in India

Vinod K. Parghi

Research Scholar

parghivinod5@gmail.com

Dr. D. R. Chavda

Research Guide & Assistant Professor

dineshchavda@bknmu.edu.in

Department of Commerce and Management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

Abstract:

Developing an indigenous defence sector is an important objective for India keeping in mind its security environment and strategic objectives. India's defence budget is huge and expanding, and the country has a long history of defence industrial output. To modernize its armed forces and reduce dependency on foreign defence imports, the government has taken a number of steps through policy support programmes to increase "Make in India" operations. The study is conducted to know the defence production and analyzed the FDI in defence industry in India. The study is based on analytical in nature and secondary data used for the study. The Innovation for Defense Excellence (IDX), the Indian government is concentrating on creative solutions to strengthen the country's defence and security. Green Channel Status Policy (GCS) was established to promote and support private sector involvement in military production, as well as the private sector's role in defence production.

Keywords: *Defence Production, DRDO, FDI, Ease of Doing.*

Introduction

The defence manufacturing industry in India is a key part of the nation's economy. With growing national security concerns, the sector is expected to grow much faster. The continuing territorial disputes with Pakistan and China over the sovereignty of the Northern State of Kashmir and the North Eastern State of Arunachal Pradesh. Have increased demand for defensive equipment in India.

India has been among the top importers of defence equipment in the previous five years, gaining a technical advantage over competing countries such as China and Pakistan. The government has taken numerous measures to boost 'Make in India' operations through policy support programmes in order to modernize its armed forces and minimize reliance on overseas defence purchases.

Objective of The Study

- To know the defence production in India.
- To analyzed the Defence Production & Export Promotion Policy 2020.
- To analyzed the FDI in defence industry in India.

Research Methodology

The study is based on analytical in nature and secondary data used for the study. Secondary data collected from various published sources i.e., website of defence ministry, Government of India, various research paper related to the study and media report.

Defence Production & Export Promotion Policy 2020

The DPEPP 2020 will provide a focused, structured, and significant thrust to defence production capabilities of the country for self-reliance and exports by catering to the needs of Armed forces with quality products.

Salient features:

- Establishing Aero Engine Complex for civil and military applications
- GST reduced by 13% to 5% with full input tax credit for MRO thereby placing India at par with competing jurisdictions. MRO services provided to foreign recipient in India will be treated as export.
- Critical technologies and materials to be identified and R&D strategies to be developed to attain indigenization

Advantages in India

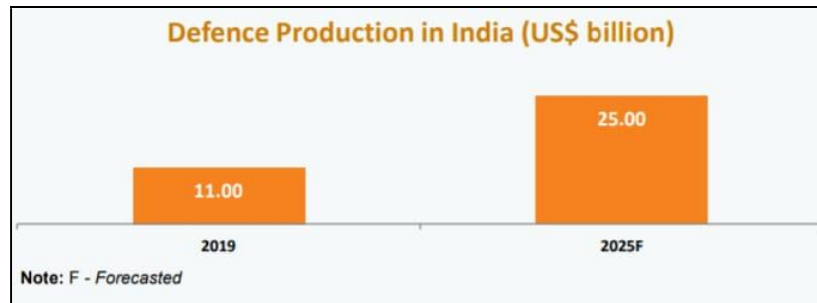
With growing national security concerns, demand is anticipated to accelerate.

The Indian government increased the automatic route limit for FDI in the defence industry to 74 percent, which would improve national security, product design self-sufficiency, investments, revenue, and employment. The Indian government has opened the defence industry to private sector engagement in order to boost domestic production.

Green Channel Status Policy (GCS) was established to promote and support private sector investments in defence production, as well as the private sector's involvement in defence production. The Ministry of Defence signed a total of 201 Memorandums of Understanding, product launches, and technology transfers during Aero India 2021.

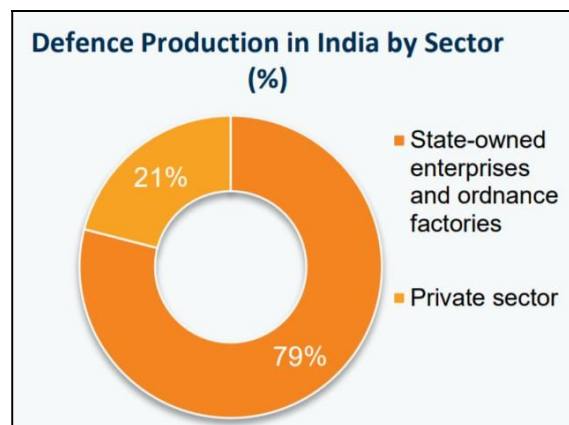
India's defensive response to global trade, joint defence building, and expanding cooperative agreements with foreign nations like the UAE, Kazakhstan, and the US to develop defence relations present significant potential growth possibilities for India's military manufacturing.

Defence Production in India

source: IBEF

Between 2016 and 2020, India's defence manufacturing industry is expected to grow at a CAGR of 3.9 percent. The Indian government has set a target of US\$ 25.00 billion in defence production by 2025 (including US\$ 5 billion in exports). In 2019-20, India's defence exports are expected to total US\$ 1.29 billion. The value of India's defence imports was US\$ 463 million in FY20, and is anticipated to be US\$ 469.5 million in FY21. In the previous two years, the country's defence exports have increased significantly. In the next five years, India aims to sell military gear worth \$5 billion (Rs. 35,000 crore). India was rated 19th in the world's top defence exporters in 2019, with defence items exported to 42 nations.

source: IBEF

Investment Promotion, FDI and Ease of Doing Business

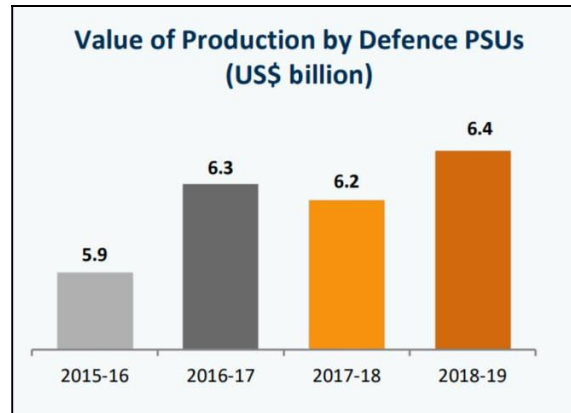
India is emerging as an attractive investment destination. The improvement in the India's ranking in World Bank's 'Ease of Doing Business' (EoDB) report, market size, demographic dividend and availability of diverse skill sets have been driving this momentum. Because defence is a monopoly, investments in this industry are reliant on a steady flow of orders. However, India's development as a defence manufacturing powerhouse with growing exports presents a once-in-a-lifetime chance for luring defence and aerospace investments.

FDI in Defence

Year	Total FDI in Defence
2014–15	USD 0.08 million (□56 lacs)
2015–16	USD 0.10 million (□71 lac)
2017–18	USD 0.01 million (□7 lacs)
2018–19	USD 2.18 million (□15 crores)

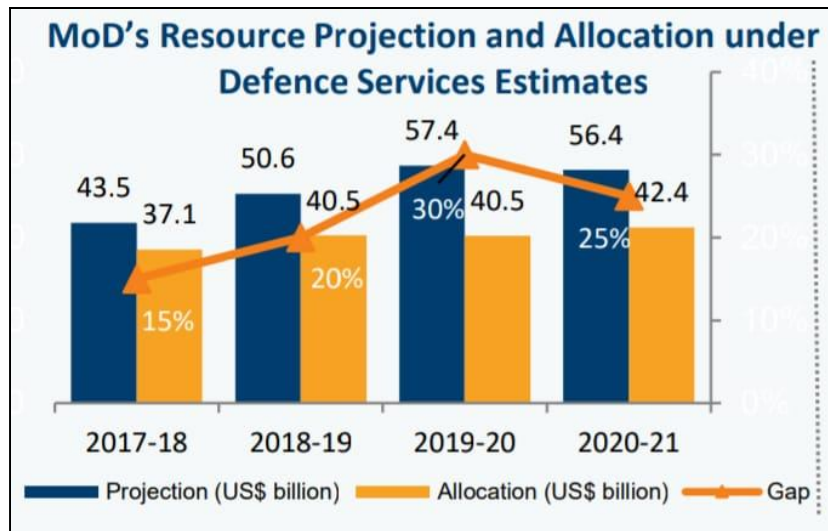
Table 1: computed by researcher

India received USD 64 billion in Foreign Direct Investment in 2020, the fifth-largest recipient of inflows in the world, according to a UN report which said the COVID-19 second wave in the country weighs heavily on the country's overall economic activities but its strong fundamentals provide "optimism" for the medium term. The World Investment Report 2021 by the UN Conference on Trade and Development (UNCTAD), released Monday, said global FDI flows have been severely hit by the pandemic and they plunged by 35 per cent in 2020 to USD 1 trillion from USD 1.5 trillion the previous year. The report said in India, FDI increased 27 per cent to USD 64 billion in 2020 from USD 51 billion in 2019, pushed up by acquisitions in the information and communication technology (ICT) industry, making the country the fifth-largest FDI recipient in the world. The pandemic boosted demand for digital infrastructure and services globally. This led to higher values of greenfield FDI project announcements targeting the ICT industry, rising by more than 22 per cent to USD 81 billion.

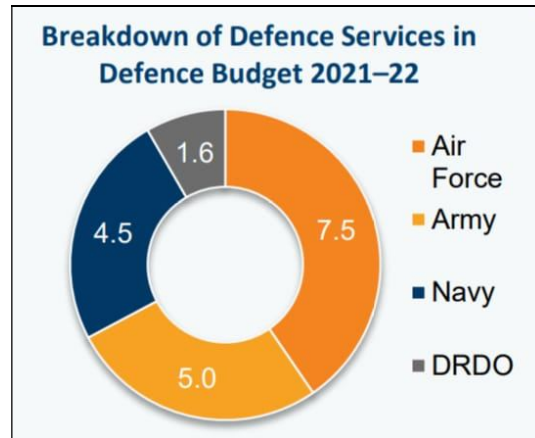
source: IBEF

The above chart shows the value of production by defence Public Sector Units in India. The highest value of production by defence PSUs in the year 2018-19 financial year that is 6.4 USDbillion because of government of India allotted Rs 4,04,365 crore in this sector, while the lowest value of production by defence PSUs in the year 2015-16 financial year that is 5.9 USD billion.

source: IBEF

The above chart shows that resource projection and allocation under defence service estimates. The highest projection in the year 2019-20 that is 57.4 USD billion. The highest allocation in the year 2020-21 that is 42.4 USD billion. The lowest projection in the year 2017-18 that is 43.5 USD billion. The lowest allocation in the year 2017-18 that is USD billion.

source: IBEF

In the 2021-22 Union Budget, the Ministry of Defence has been allocated Rs 4,78,196 crore or roughly \$ 64.5 Bn. 63% of the outlay for 2021-22 is planned for domestic procurement i.e. 70,221 Crore or roughly \$ 9.5 Bn. In the last decade (2011-12 to 2021-22), MoD budget has grown at an annual average rate of 8.4% while total government expenditure has grown at 10.3%. Service/ department-wise allocation as a percentage of total defence estimates 2021-22 (BE)

Recent development

According to data published by the Department for Promotion of Industry and Internal Trade, FDI equity inflow into the defence industry from April 2000 to December 2020 was US\$ 10.15 million (Rs. 61.51 crore) (DPIIT).

The Prime Minister's CARES Fund authorised the purchase of 150,000 units of "Oxycare," a SpO₂-based oxygen supply system developed by the Defence Research and Development Organisation (DRDO), for Rs. 322.5 crore (US\$ 44.16 million) on May 12, 2021.

The Defence Ministry revealed the first batch of anti-COVID medication, 2-deoxy-D-glucose (2-DG), produced by the Institute of Nuclear Medicine and Allied Sciences (INMAS), a DRDO facility, in collaboration with Dr. Reddy's Laboratories (DRL), Hyderabad, on May 17, 2021.

To promote the domestic defence industry, the Defence Research and Development Organisation (DRDO) allowed private sector firms to develop and produce missile systems, such as vertical launched surface and air missile system programmes, under the Development cum Production Partner (DcPP) programme, which began in April 2021.

Defence Research and Development Organisation (DRDO) developed improved chaff technology to protect navy ships from missile attacks in April 2021. The DRDO's Defence Laboratory Jodhpur (DLJ) has produced three types of this important technology, the short-range chaff rocket (SRCR), medium-range chaff rocket (MRCR), and long-range chaff rocket (LRCR), that fulfil the Indian Navy's qualitative criteria. DLJ's successful development of improved chaff technology is another milestone in the direction of Atmanirbhar Bharat.

Defence Research and Development Organisation (DRDO) Defence Materials and Stores Research lab and Development Establishment (DMSRDE), Kanpur, produced a lightweight bullet proof jacket (BPJ) in April 2021 that weighs 9.0 kilogrammes and fulfils the Indian Army's qualitative criteria.

In April 2021, the Defence Research and Development Organisation (DRDO) developed single crystal blades technology and sent 60 of them to Hindustan Aeronautics Limited (HAL) for use in helicopter engines as part of their indigenous helicopter development programme.

Conclusion

Through Innovation for Defense Excellence (IDX), the Indian government is concentrating on creative solutions to strengthen the country's defence and security. IDX provides a forum for start-ups to engage with defence establishments and create new technology / products. a period of five years (2021-2026). IDX is able to attract the early community to join in the Defense India Start-up Challenge (DISC) Programme since it is run by partner incubators. The Defense Ministry has established a goal of 70 percent weapon self-sufficiency by 2027, which bodes well for industrial participants. Green Channel Status Policy (GCS) was established to promote and support private sector involvement in military production, as well as the private sector's role in defence production.

References

- <https://www.ibef.org/>
- <https://mod.gov.in/>
- <https://pib.gov.in/>
- <https://timesofindia.indiatimes.com/>
- <https://www.livemint.com/>

- <https://economictimes.indiatimes.com/>
- <https://finmin.nic.in/>
- <https://www.statista.com/>
- <https://dipp.gov.in/>
- <https://www.drdo.gov.in/>

Importance of Upanisadic Values in Indian Culture.

Dr. KirtidaBansilal Vyas

Sanskrit Department

Sheth s.v. Arts & comm.College Mandvi (kutch)

In the Indian perspectives , the life of human being is regulated on the basis of four purushathasi-e. Dharma, Artha, Kama and Moksa.

Dharma cannot be Defined in a single word at best,it can be explained as a set of four values or a social order on the besis of which ARTHA A and kama are to be acquired , the Ultimate aim at attaining moksa i.e. liberation. The Upanisada aim at attaining moksa through the observance of Artha and kamabased on Dharma and deliberate on the various philosophical aspects of these values .The essence of the upanisad is Atmavidya .knowledge of Brahman on knowledge of self .In the presence of the divine in every object around us.

Human beings donot only for ther own sake but for the sake of society also.Of which they from a part this is being experienced in day to day life.

A close observation of the Upanisads reveal these values which are the guiding principles of life i.e. values such as respect to parents A carya and elders,Duties of students,householder and recluses. . मातृ देवो भवः | पितृ देवो भवः | आचार्य देवो भवः | ... स्वाध्यायान्मा प्रमदः | (taitriya 2-1)¹

It also has taken the shape of code conduct , moral ethical and spiritual principles . As regards day routine, there is concept of naitikaniyama which means values of be practiced in one's own life.

Sanskrit is consideded as the premier agency which has helped in the transmission of philosophy, literature and traditions.it is Sanskrit which has diffused and transmitted samskaras in to the society, the prime source ,The Upanisads are in sanskrit contribution of Sanskrit to the human Society is evident not only in the filed of literature and philosophy but also in the diffecant areas of science liked Astrology, Astronony, Ayurveda, Architecture,

metallurgy etc, the Vedas The Upanisads, the Itihasas, puranas and various other literatures are all in Sanskrit, which enrich the world literature.

This paper highlights values, code of conduct in the Upanisads which is important for holistic living.

- Respect for Acharya , parents and elders.

The Acharya is equated with father-as one who gives birth to spiritual body. In other words he gives spiritual awareness which enables the individual to liberate himself or herself from the clutches of samsara and attain moksha there fore Acharya occupies higher place than the father

The Upanisads divide one's life into four ashramas and prescribe duties for each. These ashramadharma were the guiding principles of the society each ashramas had its own aims and objectives.

The Upanisads give prime importance to the brahmacharya ashrama which was based on gurukula System the shishya lived with the guru. The Student is supposed to beg for his food this makes him depend on the generosity of others. This is a lesson for him to be generous in his ensuing youth and old age. In the sixteenth chapter of the Taittiriya Upanisad , the guru gives special advice to the shishya-s on the occasion the completion of their Brahmacharya Period आचार्य देवो भव.

देव पितृ कार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् | मातृ देवो भव | पितृ देवो भव | आचार्य देवो भव | Taittiriya. Do not neglect your duties to the gods and the ancestors Treat your mother as a god. Treat your father as a god. Treat your teacher as god.

In the prasnopanisad 6-8, at the end of the 6th question ,disciples like sukesa ,satyakama, gargya, kausalya , bhargava and kabandi pay their respects to the guru pippalada. "you are our father, for you have led us out of ignorance. We bow to the great sages again and again."It means that the father has given liberation to us is greater

In the Chandagya Upanisad

तद्धदैतदब्रह्माप्रजापतये उवाच , प्रजापतिर्मनवे, मनुःप्रजाभ्य आचार्य कुलाद्धेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषणाभिसमावृत्यकुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो

Here ,chandogya using the words गुरोकर्मतिशेशेण'empasiesserving the teacher. In Cancient days Sisya or Brhacarcari-s weatto gurukula –s and stoyed with their guru's family as a member of the family as a member of the family. He Served the guru in many ways i-e

Taking care of sacred fires, begging for anna (alms),Collecting word etc. this again Show the reverence to be shown to the guru. e.g.sandipani rishi and Krishna.

In chandogya 7.20-1³

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धाति, नानिस्तिष्ठन, श्रद्धाति, निस्तिष्ठनैव श्रद्धाति, निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति | निष्ठां भगवोविज्ञीज्ञास इति

Nistha,sraddha,devotion to the guru and faith in his words read the disciple attain the desired knowleges

In the grhastha' srama one has to pereformyajna; has three meanings.in the spiritual sense it means an effort to contantlyreflet on good and to get closer to him. In the transcendental sense it means sense it meansmeans propitiation of divine powers which can not be the functioning of the forces. Yajna meanssharing one's earning and with all those contribute towards the society's welfare including birds ,animals , gods ,one's ancestors ,and fellow human beings.

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषा भूतानां लोकस्य, सयज्जुहोति, यधजते, तेन देवानां लोकः अथ यदनुब्रूते तेनऋषीणाम्

अथ तत्पीतृणाति ... तेन पशुना ...the Bru(1.4.16)⁴ The unpanisad says that the house-holder

Should become a refuge for each and every living object him (वसुधैव कुटुम्बकम्)

अध्ययनAdhyayana is advocated not only to Grahasthe but also नैष्ठिक ब्रह्मचारी, वानप्रस्थी and सन्यासी.Taittiriya explains concept of in a precise manner:

श्रद्रया देयम् | अश्रद्धधा देयम्| श्रिया देयम् | ह्रिया देयम् | भिया देयम् | संविदा देयम् | (तैत्तिरिय1.11.3)⁵

In Brhadaranyakaupanisad .5.2.2 story of Prajapati who had three sons were The Demons the men and the gods after completion of their training the father said to the gods my message is one syllable Da-Damayata – restrain your – self according to men Da was Datta – be charitable according to demons Da- Dayadhwan – Be – sensitive Da – signifle the three attributes of the mind are sattva, rajas and tamas – harmony, Activity and inertia⁶

Dana should be given at right place, right time and to a right person with the puce motive of performing the duty. the importance ofannadana and Atithi – puja are also emphasized in the taittiriya⁷

The famous saying 'अतिथिदेवोभव' (तैत्तिरीय उपनिषद3- 10)

The kathopanisad (katha 1-1-8) also expresses a similar idea. A person loses his fame, results of his good deeds his projeny and all type of wealth in case a guest reside without food in house.⁸

सत्य The universe is sustained by satya 'सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म'

Isavasyaupanisad:1.15

हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् |

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये⁹

The face of truth is covered by a golden lid. It further goes on to pray to the sun god for removal of the lid so that the secret of truth my by seen.

Satya and ruta are used by side by side in the shantimantra of the Taittiriopanisad. Satya is reflected in the Taittiriyaupanisada.

Brahman and also as a way of life. The sage re – emphasiesसत्यान्न प्रमदितव्यम्....

Do not deviate from satya ,Do not deviate from Dharma.

According to the mundakaupanisad (3.1.6) satya in any one of its aspects always wins ¹⁰

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः |

येना क्रमन्ति ऋषियो हयाप्त कामाः यत्र तत्सत्यस्य

परमं निधानम् ॥

Satya alone prevails, not false hood satya is the path Leadingto god. the Rishi - s who have conquered desires reach the pinnacle of satya the motto सत्यमेवजयते fromupanisad was adopted by the consitution - maker of the country satya not limited to the upanisadsalone. the are evident of Vedas Itihasa,puranasmriti and literature.

This concept inculcated through the literature of our contry was carried out by a line of great thinker social reformers like vivekanandDayananda, gandhiji and others, Bhakti movement reform movement in this country .‘ तेन त्यक्तेन भुग्जीथाः॥ high light the principle of sharing (वसुधैव कुटुम्बकम्॥) ईशावास्यमिदं सर्वम्॥)and not appropriating everything to one's self the mantra means that whatever we feel around us as material has to be shared in accordance with the divine law .All the resources are god's gifts."

The mantra also emphasizes that lord is present in every object.

Theprasnaupanisadshantimantraभद्रं कर्णाभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्ष भिर्यन्नाः ॥ points out the harmony of thoughts word and deed¹² let us pray with our well maintained body and mind for the good for all - our indianphilosophy based on वसुधैव कुटुम्बकम्.and universal good for all being in it . The upanisadicthoughts convey social out look as a humanistic approach .The values are most important in human life and society .The values described in the ipanisads such as respect to elders- Acaryamata ,pita,duties of गृहस्थश्रमी यज्ञ , स्वाध्याय, दान, सत्य.versal good वसुधैव कुटुम्बकम् consider as essential in indian society . we pray लोका समस्ता सुखिनु भवन्तु

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कत् दुःखभाग्भवेत्॥

References :

- (1) तैत्तिरीय उपनिषद- (2-1)गिताप्रेसगोरखपूर
- (2) छोदोग्यउपनिषद- (8-15-1) गिताप्रेसगोरख
- (3) छोदोग्यउपनिषद- (7-20-1)गिताप्रेसगोरख
- (4) बृहदारण्यकउपनिषद- (1-4-16)गिताप्रेसगोरख

- (5) तैत्तिरीय उपनिषद- (|-11-3)गिताप्रेसगोरख
- (6) बृहदारण्यकउपनिषद(| - 2- ||)गिताप्रेसगोरख
- (7) तैत्तिरीय उपनिषद(3 – 10)गिताप्रेसगोरख
- (8) कठ उपनिषद(1-1-8)गिताप्रेसगोरख
- (9) ईशावास्योपनिषद- (3-1-6)गिताप्रेसगोरख
- (10) मुण्डकउपनिषद- (3-1-6)गिताप्रेसगोरख
- (11) ईशावास्योपनिषद- (1-1-1)गिताप्रेसगोरख
- (12) प्रश्नउपनिषद- (शांतिमन्त्र)गिताप्रेसगोरख

पाणिनिमुनेः गणपाठः महत्वञ्च ।

धवलः रमेशकुमारः महता

ग्रामं-शेठवडाला, ता.-जामजोधपुरम्, ज.-जामनगरम्

भारतवर्षे पाणिनिमुनेः पूर्वमपि वैयाकरणानां सुदीर्घपरम्परा विद्यमाना आसीदिति न हि सन्देहास्पदम् । यां परम्परामाधारीकृत्य पाणिनीयव्याकरणस्य निर्माणं सम्भूतम् । सा प्राचीनव्याकरणपरम्परा सम्प्रति अनुपलब्धा । तस्याः स्थितेः विषयेऽवधारणं सर्वथा अनुचितमेव तथापि प्रतीयते यत् पूर्वतनाः व्याकरणदीपकाः विशालतमसंस्कृतभाषायाः पृथक् पृथक् स्थानानि प्रकाशयन्ति स्म । भाषायाः परिवर्तनशीलधारायाः स्वाभाविकं स्वच्छन्दञ्च परिवर्तनं प्राच्यनव्यप्रदेशेषु यथावश्यकं सूक्ष्मेक्षणं कृत्वा सम्पूर्णं संस्कृतवाङ्मयं प्रकाशयन् स्पष्टं सरलं सूक्ष्मसूत्रशैल्यां निबद्धं व्याकरणं केवलं पाणिनिमुनिना चोपस्थापितम् । सम्भवतः वैदिकलौकिकशब्दानां व्याप्तिः करणे समर्थमेकमेव पाणिनीयशब्दानुशासनं दृष्ट्वेनमभिभूताः प्राचीनवैयाकरणाः समयान्तरे नामशेषताङ्गताः । नैतावता स्थितिः पूर्णा किन्तु स्वोत्तरवर्तीभ्य आचार्येभ्यः विशिष्टतेजसः मुक्तहस्तेन दानं कुर्वता विद्वन्मूर्धन्यानां भाषाविदां तत्वज्ञानां प्रतिभापरीक्षणं कुर्वन् सार्धसहस्रवर्षेभ्यः संस्कृतवाङ्मयाध्येतॄणां मार्गदर्शनमद्यापि करोति ।

पाणिनिमुनेः सूत्रशैलीः –

ब्राह्मणग्रन्थानां कर्मकाण्डादि कर्मणि श्रौतसूत्रगृह्यसूत्रधर्मसूत्रेष्वेव न अपितु दर्शनायुर्वेदप्रभृतिषु क्षेत्रेषु विशेषतो व्याकरणक्षेत्रेषु सूत्रशैलीः निजस्वरूपं निर्धारयन् प्रकाशयति तदा संस्कृतव्याकरणस्य विपुलाकाशे परमतेजस्वी सूत्रशिल्पी वैयाकरणः पाणिनिः जन्म लेभे । पूर्वाचार्याणां विभिन्नमतभेदानां तटस्थनीतिमवलम्ब्य लोकप्रसिद्धानां कालविषयकाणाम् अनावश्यकपरिभाषाणां सूत्रपद्धतिं दूरीकृत्य सूत्राणां संज्ञापरिभाषाविधिनियमातिदेसाधिकार-प्रकारकाणां प्रयणनं विधत्तम् ।¹ अनुवृत्तेः साहाय्येन यथासम्भवम् अधिकाधिकसूक्ष्मतां व्यापकतां चाश्रित्य सूत्रपाठगणपाठधातुपाठादिन् संस्कृतभाषायाः रहस्यानि चोद्घाट्य सम्यक् शब्दशास्त्रं रचयामास । शैलीमिमांसा कात्यायनपतञ्जलिभर्तृहरिसदृशा एव पाणिनिमुनेः हृदयङ्गमां प्रतिभां जानन्ति । वैशिष्ट्यमत्र पाणिनिमुनेः नवीनासूत्रशैलीः । पाणिनेः कालात् संस्कृतव्याकरणं महत्तरं सूत्रमयमेव दृश्यते । यथा- ' महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य ।'² सर्वत्र पाणिनेः ख्याति एतावता प्रसृता यत् लघुबालकाः यशसः कथामृतं पिबन्ति स्म ।³

सूत्रप्रणयनात् पूर्वमेव गणपाठस्य निर्धारणम् - पाणिनिना सूत्राष्टाध्यायीप्रणयनात् पूर्व गणनिर्धारणं सुव्यवस्थितरीत्या कृतमिति प्रमाणप्राचुर्यम् अष्टाध्याय्यां वार्तिकपाठे महाभाष्ये च प्राप्यते । सूत्रकारेण केषुचित् सूत्रेषु 'आदिप्रभृति'शब्दप्रयोगात् बहुवचनान्तप्रयोगेण गणादि विशिष्टशब्दसमूहस्य संकेतः कृतः यथा- सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२७ ॥, साक्षात्प्रभृतीनि च । १।४।७४ ॥, सप्तमी शौण्डैः । २।१।४० ॥ सूत्रसम्बद्धानां सर्वादि-साक्षादादि-शौण्डादिशब्दानां सम्यक् निर्धारणं स्वयं सूत्रकारः न करोति चेत्

¹ पाणिन्युपशमकालकं व्याकरणम् । काशिका-२।४।२१ ॥

² काशिका । ४।२।७४ ॥

³ आकुमारं यशः पाणिनेः । काशिका- २।१।१३ ॥

सूत्रप्रणयनं कथं सम्भवम् ?⁴ भिन्नप्रकारकेषु सूत्रेषु गणविशेषात् आनुपूर्वीयः संकेतः सूत्रकारेण कृतः। यथा- अदद्दुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७।१।२५ ॥, पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७।१।१६ ॥, त्यदादीनि च । १।१।७४ ॥ एतेषु सूत्रेषु पाणिनिः सर्वादिगणपठिताः इतरादि पञ्च । पूर्वादि नव । त्यदादि शब्दानां विशिष्टक्रमात् सुष्ठुपाठः कृत अन्यथा सर्वादिगणपठितसर्वेषां शब्दानां विहितं कार्यं सम्प्राप्यते । एतेषां सूत्राणां विधानं व्यर्थं सम्भवेत् । अतः गणपाठस्य पूर्वनिर्धारणं स्पष्टमेव । कात्यायनाचार्योऽपि गणधातुपाठयोः प्रवक्ता पाणिनिमुनिमेव कथयति । यथा वार्तिकानि- १. अवरादिना पुनःसूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात् । २. पाठात् पर्युदासः, पठितानां संज्ञाकरणम् । ३. भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यम् पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् प्रत्यतविधौ । इति भाष्यकारेणापि पठितं यत्- ' स पूर्वः पाठः, अयं पुनः पाठः।'⁵ पुनश्च- ' यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा '(७।१।१६) इति नवग्रहणं करोति । नवैव हि पूर्वादीनि । अस्य व्याख्यां कुर्वन् कैयटोऽपि- ' तत्र हि नवग्रहणं त्यदादीनां निरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसन्निवेशो गणपाठपूर्व, ततोऽधिकं व्यवच्छेदार्थं नवग्रहणं कर्तव्यम् ।' इति व्याख्यानेन सुस्पष्टमेव गणपाठस्य रचना सूत्रपाठात् पूर्वमेवेति ।

गणपाठः द्विप्रकारकः - पाणिनीयगणपाठे गणस्य प्रकारद्वयं प्राप्यते । १. आकृतिगणः । २. पठितगणः । यतो हि अथर्वप्रातिशाख्ये, ऋक्तन्त्रे, फिट्सूत्रेषु, उणादिसूत्रेष्वप्याकृतिगणस्य दर्शनं जायते किन्तु पठितगणस्य प्राप्तिः प्रातिशाख्यस्य सूत्राणि तथा आपिशलेः सर्वादिगणविषयकं भर्तृहरेः कथनं विहाय नान्यत्र आकृतिगणदर्शनं प्राप्तम् । प्रायः सूत्रेषु गणनिर्देशाय प्रथमशब्देन सह 'आदि' अथवा प्रभृति इति पदप्रयोगः सूत्रकारः करोति । कुत्रचित् प्रथमशब्दस्य बहुवचनान्तप्रयोगोऽपि

प्राप्यते । परन्तु यत्र सूत्रे गणाभिप्रेतः स्यात्तत्र सर्वस्थानेषु ' आदि ' प्रयोगः जायते । अस्य आदिपदस्य प्रयोगः सामान्यतः चत्वारोऽर्थाः स्वीकुर्वन्ति विद्वांसः - १. सामीप्यम् २. व्यवस्था ३. प्रकारः ४. अवयवः ।⁶ गणनिर्देशार्थं व्यवस्थावाचीप्रकारवाची ' आदि ' शब्दस्य प्रयोग उपयुक्तः प्रतिभाति । तत्रापि आदिशब्दः प्रकारार्थमभिव्यञ्जयति तदा गणनिर्देशनात् सः गणः ' आकृतिगणः ' मन्यते । पुनश्च व्यवस्था इत्यर्थं प्रकाशयन् गणं बोधयति तदा सः गणः ' पठितगणः ' मन्यते । विशेषतः स्पष्टतां कुर्मः । १. आकृतिगणः

। पदमञ्जीकारः हरदत्त आकृतिगणस्य परिभाषां लिखति - ' प्रयोगदर्शनेन आकृतिग्राह्यो गण आकृतिगणः ।' अर्थात् प्रयोगाणां समानताधारेण येषां शब्दानां गणे सन्निवेशः क्रियते स आकृतिगणः । वर्धमानः स्वकृतौ गणरत्नमहोदधौ आकृतिगणस्य स्वरूपं वर्णयति - ' आकृतिगणश्चायं तेनापरिमितशब्दसमूहः । आकृत्या आकारेण लक्ष्यते स आकृतिगणः ।' अर्थात् आकृतिगणे प्रयोगस्वरूपशब्दसाधुत्वपरिस्थितौ समानताया आधारेण समानाकृतीनामाधारेण च गणपठितशब्दसमानाः सर्वे शब्दाः प्राप्यन्ते । सर्वेषामन्तर्भाव आकृतिगणे क्रियते । मम मतं प्रस्तौमि - आकृतिगणः प्रायः तेषां शब्दानां समूहः येषां शब्दानां सिद्धिः व्याकरणसूत्रैः न सम्भाव्या । कात्यायनेनापि केषाञ्चित् आकृतिगणानां विषये ' अविहित लक्षणो णत्वप्रतिषेधो क्षुभ्नादिषु ' इति वार्तिकेन सुस्पष्टमेव । आकृतिगणेषु प्रकृतिप्रत्ययविषये

⁴ यदादिग्रहणं करोति तज्जापयत्याचार्य अस्ति हि पाठो बाह्यश्च सूत्रात् । महाभाष्यम्- १।३।१ ॥

⁵ महाभाष्यम्- १।२।३३ ॥

⁶ सामीप्येऽथ व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा । चतुर्वर्थेषु मेधावी आदि शब्दं तु लक्षयेत् ॥ कातन्त्रसन्धिसूत्रे ।

प्रधानतामनधिकृत्य कथमपि साधुत्वस्य प्रतिपादनं विहितम् । अतः पाणिनिना शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययविभागे प्रधानतां दत्वा यथासम्भवं तत्तत्प्रकरणेषु आकृतिगणस्य समावेशः कृतः स्पष्टीकरणार्थं सूत्रप्रणयनं सहर्षं स्वीकृतम् । २. पठितगणः - आकृतिगणात् विपरितः ' पठितगणः' तेषु सूत्रेषु संकलितः शब्दसमूहः पठितगणः कथ्यते । यत्र शब्दानां संपूर्णगणना स्वयं गणकारेण उपस्थापिता स्यात् । यथा - सर्वादि स्वन्नादि कथादिगणाः । पठितगणेषु सूत्रकारः स्वापेक्षतशब्दानां सूचीः ग्रन्थाति तेन चात्र नान्यशब्दानां समावेशः सम्भाव्यः । अतः पठितगणः ' नियतगणः ' इत्यभिधानेनापि विख्यातः ।

पठितगणानां निर्देशोऽपि आकृतिगणवत् प्रथमशब्देन सह आदिप्रभृतिशब्दयोः प्रयोगेण तथा बहुवचनकरणात् जायते । पठितगणानां समाप्तिसूचनाः पाणिनीयसम्प्रदायस्य गणपाठे गणस्यान्तिमशब्देन सह समाप्त्यर्थकः पारिभाषिकः ' वृत् ' शब्दस्य प्रयोगः जातः पूर्वम् । व्याख्याकर्तृभिः वृत्तं समाप्तमित्यर्थं बोधितः । पाणिनीयधातुपाठे पठितगणानां समाप्तिसूचनार्थं वृत्करणं कृतमिति ज्ञापकात् । दुर्भाग्यवशात् सम्प्रति पठितगणत्वं सूचकं वृत्करणं न कुत्रापि दृश्यते । काशिकाकारेण सकलादि सुवास्त्वादि सदृशेषु चतुर्षु गणेषु तथा गणपाठस्य हस्तलेखे - तिकादि, यौधेयादि गणेषु वृत्करणं प्राप्यते । पाणिनीयगणपाठस्य महत्त्वम् -

पाणिनिमुनेः पूर्ववर्ती वैयाकरणानां निर्देशात् गणपाठविषयसूचनाः प्रमाणीभूताः यत् पाणिनेः पूर्वमपि गणशैलीः प्रचलिता आसीदिति । परन्तु पाणिनेः गणपाठसमानः पूर्णतया विकसितः, सुव्यवस्थितः, क्रमबद्ध अन्यै आचार्यैः पाठः कृत इति नैव कथयितुं शक्यम् । सांप्रतिपरिस्थितौ प्राचीनव्याकरणसामग्रीः सर्वथा हि अभावग्रस्ता । अनेन सुस्पष्टं यत् पाणिनिना लौकिकवैदिकोभयथा शब्दानामन्वाख्यानं स्वरविषयकसूक्ष्मदृष्ट्या गणपाठस्य निर्धारणं कृत्वा सूत्रेषु प्रयोगप्राचुर्यमपि प्रदर्शितम् । शब्देनानेनेदं कार्यं सम्पद्यते अन्येन नैव । अस्मात् साहसपूर्णघोषणात् आचार्यपाणिनिः सर्वादि अथवा प्रादिः समानाः पठितगणानां प्रयणनात् संस्कृतवाङ्मयस्य सम्पूर्णप्रदेशेषु स्वपरिचयं प्रस्तौति । पुनश्च स्वरादिः, तारकादिः, ब्राह्मणादिः समानाम् आकृतिगणानामुपयोजनात् शब्दानाम् अनन्तानन्तपरम्पराः एकसूत्रे ग्रथनस्य सफलप्रयोगः विहितः । चेदं भाषावैज्ञानिकस्य दृष्टिकोणात् उपस्थापयति । शब्दानां साधुत्वदृष्ट्या पाणिन्याष्टकसूत्राणां यन्मूल्यं विद्वद्भिः सर्वत्र गणपाठस्य प्रामाणिकता स्वीकृता । यतो हि गणपाठ अष्टाध्याय्याः परिशिष्टमस्ति तथापि स्वसूत्रस्थानीयं गौरवं ज्ञापयति । केषुचित् सूत्रेषु विशिष्टपदानां स्थानाभिप्रायस्य ज्ञापनं विधाय रहस्यमयी विशिष्टा प्रवृत्तिः प्राप्यते । एतस्याः प्रवृत्तेः रहस्योद्बोधः कारितः कात्यायनपतञ्जलिभ्याम् । अतः गणपाठस्य महत्त्वं सूक्ष्मतया सुदीर्घकालात् व्याकरणादिशास्त्रेषु विद्यते । गणाध्यक्षं गणपतिं प्रणम्य गणलेखस्य वृत्करणम् अनुमोदयामीति शम् ।

...Published by...

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.